

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха

Кафедра української мови

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**на тему: «ОБСТАВИНА ЯК ОBOB'ЯЗКОВИЙ КОМПОНЕНТ
ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ ДВОСКЛАДНОГО
РЕЧЕННЯ ДІЄСЛІВНОГО ТИПУ»**

Студентки 2 курсу 2МУФ3 групи
Освітньої програми Філологія. Українська мова
і література
Спеціальності 035.01 Філологія (Українська
мова і література)
Галузі знань 03Гуманітарні науки
Ступеня вищої освіти магістр
Поліщук Олени Юрїївни

Науковий керівник Іваницька Н. Л. професор
кафедри української мови, професор, доктор філологічних
наук

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) (ініціали, прізвище)

Вінниця – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	2
Розділ I. СИНТАКСИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ.....	7
1.1 Традиційний поділ структури речення на члени речення.....	7
1.2. Нові підходи до синтаксичного членування структур простого речення.....	16
1.3. Поняття про формально-синтаксичний компонент реченнєвої структури.....	22
Висновки до I розділу.....	31
Розділ II. ОБОВ'ЯЗКОВІ ТА ФАКУЛЬТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ.....	32
2.1. Загальне поняття про дихотомію «обов'язковість»/ «факультативність».....	32
2.2. Основні параметри обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.....	38
2.3. Обставина в системі обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення.....	47
Висновки до II розділу.....	63
Загальні висновки.....	65
Список використаної літератури.....	68

Вступ

Актуальність дослідження. В реченні як основній одиниці синтаксису взаємодіє досить складна система тісно пов'язаних одиниць, які утворюють його структуру. Передусім це дві конструктивні одиниці: реченнєвий центр, що його формують підмет і присудок у двоскладному реченні і головний член у реченні односкладної будови, та периферія, складниками якої є другорядні члени речення як його поширювачі.

Поняття член речення більшість учених сприймає традиційно в контексті найбільш давньої, випробуваної часом синтаксичної моделі членів речення, а терміни – підмет, присудок, означення, додаток, обставина – як особливо життєздатну граматичну систему.

Висловлене вище торкається дихотомії «головні члени - другорядні члени» в структурі речення. Науковці одностайні в тому, що таке ієрархічне протиставлення – результат «компромісу між логічним і лінгвістичним поглядом на природу речення: оскільки речення представляє судження, то все те, що відображає судження, є в реченні головним, а все, що виділяють у реченні не на логічних засадах, є другорядним. Таке розуміння ієрархії зберігається в традиційному мовознавстві і дотепер» (Леута О.І.)

Другорядні члени речення в цілому, і обставина зокрема як периферійні конструктивні одиниці простого речення неодноразово слугували об'єктом лінгвістичного вивчення. Зокрема, критерії виокремлення й розмежування другорядних членів речення розглядали Л. Булаховський, Ф.Буслаєв, Б. Кулик, О. Потебня, І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Іваницька, К. Шульжук та інші мовознавці; зони атрибутивності в структурі простого речення окреслено в дисертаційній праці Я. Чопика; ядерну, напівпериферійну та периферійну зони цієї самої функціонально - семантичної категорії досліджено в дисертації Л. Островської; системне дослідження об'єктних синтаксем здійснено в

науковій праці О. Ледней тощо. Проте досі дискусійною залишається проблема розмежування членів речення, потребують уточнення деякі теоретичні положення в їхній кваліфікації, у визначенні місця і обов'язковості їх у двоскладному реченні, а практичні аспекти диференціації – коментарів, що й надає нашій науковій розвідці актуальності.

Мета роботи полягає в з'ясуванні характерних рис обставини, як обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури двоскладного речення дієслівного типу.

Відповідно до мети у роботі вирішується низка **завдань**:

- розглянути традиційний поділ речення на члени речення та нові підходи до синтаксичного членування речення та його формально-синтаксичні компоненти;

- виділити основні ознаки обов'язковості і факультативності формально-синтаксичних компонентів речення ;

- виявити основні параметри формально-синтаксичних членів речення;

- дослідити обставину в системі обов'язкових компонентів формально-синтаксичних компонентів речення.

Об'єктом дослідження є обставина, **предметом** – особливості її функціонування як одного з обов'язкових компонентів двоскладного речення дієслівного типу.

Матеріалом дослідження стали тексти українських письменників та поетів.

Методами опрацювання наукових джерел, присвячених формально-синтаксичній структурі двоскладного речення стали:

- діахронічний аналіз – для розкриття історії розвитку вчення про частини мови та членування речення ;

- синхронічний аналіз для дослідження сучасного вчення про формально-синтаксичну структуру речення;

- порівняльний метод для порівняння особливостей різних другорядних

членів речення;

описовий метод – для точного опису мовних одиниць, що є обставинами у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення дієслівного типу.

Новизна дослідження. Систематизувались джерела з історії формування та розвитку, а також сучасного стану вчення про членування речення а також було досліджено функціонування обставини як обов'язкового компонента формально-синтаксичної структури двоскладного речення дієслівного типу.

Теоретичне значення роботи полягає у подальшому вивченні застосування сучасного формально-синтаксичного підходу до членування речення. Також систематизовано доробок щодо місця обставини у двоскладному реченні дієслівного типу.

Практичне значення. Робота може бути використана для дослідження особливостей формування вчення про членування речення в українській мові. Також для вивчення формально-синтаксичного підходу до визначення структури речення і ролі та місця обставини в двоскладному реченні дієслівного типу в сучасній українській мові.

різних варіантів англійської мови, зокрема австралійської англійської, а також для вивчення особливостей сучасної австралійської англійської філологами та перекладачами.

Апробація результатів дослідження. Взяла участь у II Регіональній студентській науково-практичній конференції «Українська дитяча література: здобутки й перспективи розвитку» (2 квітня 2020 р.)

Публікації:

- **Поліщук О.** Обставина як обов'язковий компонент придієслівної залежності та утворення предикативно-обставинних моделей двоскладного дієслівного речення / О. Поліщук // Методичний пошук учителя-словесника : зб. наук.-метод. статей студентів і

магістрантів. Вип. 8 / відп. ред. А.П.Віннічук. Вінниця : «Твори», 2020. – С. 70–75.

- **Поліщук О.** Іменники в системі морфологічних засобів вираження обставин (на матеріалі дитячої пригодницької повісті Всеволода Нестайка «Гореадори з Васюківки») / О. Поліщук // Українська дитяча література: здобутки й перспективи розвитку: матеріали II Регіональної студентської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 2 квітня 2020р.) / Упор. Лапгіна І.М., Віннічук А.П. – Вип. 2. – Вінниця: ВДПУ, 2020. – С. 47–55.

Структура дослідження обумовлена її темою та метою. Це вступ, два розділи, список використаних джерел українською, російською та англійською мовами, висновки та додатки.

РОЗДІЛ I. СИНТАКСИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1.1 Традиційний поділ структури речення на члени речення.

У структурі синтаксичних одиниць (*синтаксема, словосполучення, текст*) реченню належить основне місце. Воно здатне реалізувати найважливіші функції мови: комунікативну (мова як засіб спілкування) і когнітивну (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, вираження думки). Речення формує структурно-семантичні особливості синтаксичних одиниць (*синтаксем, словосполучень*) і як предикативна одиниця є складною конструкцією в ієрархічній структурі мови.

Сучасний синтаксис визначає два напрямки, об'єктом яких є речення:

1) вирізнення структурних моделей простих та складних речень, що зумовлює встановлення граматичних (формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних) ознак речення, визначення типів синтаксичних залежностей у реченнєвих конструкціях;

2) розгляд структурних і семантичних зв'язків між типами синтаксичних конструкцій, пошуки ядерних і похідних структур через розгляд трансформаційних особливостей реченнєвих конструкцій, встановлення синонімічних відношень між різними типами речень, аналіз вихідних і похідних синтаксичних залежностей.

Речення як синтаксична одиниця має різні рівні організації:

граматичну структуру представляє предикативна основа речення (підмет і присудок);

семантичну структуру - компоненти, що виражають значення суб'єкта і його предиката, дії; безсуб'єктного стану, та ін .;

комунікативну структуру - компоненти, що позначають тему (вихідний пункт висловлювання) і рему (щось нове, що повідомляється про цю тему).

Традиційно прийнято розглядати речення з точки зору граматики, коли висновки про двоскладність / односкладність речення робляться в залежності від особливості вираження предикативної основи: виражена вона підметом і присудком (в двоскладному реченні) або одним головним членом (односкладні речення)

Категорія повнота / неповнота речення до сих пір мала тільки граматичний статус. Однак існують випадки не тільки граматичної, а й семантичної неповноти.

Тривалий час актуальним і дискусійним у сучасному синтаксисі залишається питання про односкладні речення та саме значення односкладності в українській мові (ОР). Традиційно односкладними реченнями називають речення з одним наявним головним членом, що не потребують поповнення другим головним членом [52, с.113].

Чернівецькі синтаксисти І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська пропонують термін «однойдерні речення» і поділяють ОР на однойдерно-двокомпонентні та однойдерно-двокомпонентні [43, с. 225]. У мовознавчій науці існують різні погляди на синтаксичну сутність ОР, їх класифікацію, зокрема найбільше дискусій триває навколо означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових речень. Деякі науковці виводять їх із системи ОР.

Виступаючи базовою синтаксичною одиницею-конструкцією, речення складається зі слів та словосполучень, які мають інші функціональні параметри, вужчу сферу функціонування та інший категорійний статус. З цього випливає, що речення є більш розгалужена (семантично і формально) одиниця, у яку входять компоненти у вигляді слів, словоформ, що є складниками речення, його матеріальною частиною. Формуючись, речення вбирає в себе семантику окремого слова, її формалізацію, які в комплексі утворюють компоненти-семи, спроможні реалізувати цю семантику у єдності семантико-синтаксичних функцій та функцій формально-синтаксичних. Найвизначніша категорія речення – предикативність – у ширшому

тлумаченні – віднесеність повідомлюваного змісту до дійсності, що реалізована типово на основі відповідних категорійних значень – синтаксичного часу, модальності та персональності (категорія особи).

Модально-часовий план речення спричиняє змістові елементи в ньому, з'єднує семи, актуалізуючи загальну референцію, уможлиблює функціонування речення як повідомлення про те, що щось існує, щось десь розміщене, щось якимось діє тощо. Саме тому тільки речення формує думку, повідомлення про факти, стани, явища дійсності у реальному чи ірреальному вимірі, напр.: *Мабуть, ще людство дуже молоде* (Л.Костенко)

Визнання системного характеру синтаксису, – підкреслював Т.П.Ломтев, – означає визнання того, що пізнання окремих синтаксичних елементів можливе лише на основі всебічного урахування всіх можливих зв'язків і відношень між ними» [28, с.9].

У сучасному синтаксисі накреслено декілька типологій простого речення, серед яких найпоширенішими є такі:

- 1) акцентування формально-структурного аспекту в реченні, що виявляється у структурній схемі речення, яка зумовлює різні моделі речень;
- 2) зосередження уваги на семантичних критеріях, що постають на основі семантичних функцій реченневих компонентів;
- 3) виділення структурних і семантичних ознак, які у єдності формують реченнєві моделі.

У «Граматичі – 80» в основу типології простого речення, наприклад, покладено семантичний критерій, але водночас подано не структурно-семантичні типи речень, а структурні схеми двокомпонентного чи однокомпонентного виду, серед яких двокомпонентними визнано традиційно односкладні конструкції типу *Часу не вистачає; Видно сліди* тощо.

Ми розглядаємо речення як триаспектну синтаксичну одиницю-конструкцію і основну категорію синтаксису. Воно має насамперед формально-синтаксичну структуру, семантико-синтаксичну і комунікативну функціональну природу.

Формально-синтаксичний аспект речення представляють синтаксичні зв'язки і вирізняювані на їхній основі компоненти речення. З формально-граматичного боку речення бувають прості і складні. Простим речення притаманна ознака двоскладності і односкладності. Двоскладне речення моделюють головні члени – підмет і присудок. Односкладне – не диференційований на підмет і присудок, але співвідносний з ними формально один головний член, напр.: *А пісня наростала у засланні. Утрачено останні сподівання* (В.Стус).

Аналіз структури речення передбачає членування його складу на певні компоненти. Граматичний аналіз ґрунтується на певних засадах, адже речення компонується з певних елементів за готовими моделями (схемами). Першоелемент речення – словоформа або нечленоване словосполучення з відповідним функціональним значенням. Повнозначне слово або нерозкладне словосполучення, яке в структурі речення виконує певну смислову та синтаксичну функцію, називається членом речення.

Сукупність членів речення утворює систему, співвідносну із системою частин мови. Так, для іменників характерною є функція підмета та додатка, дієслова переважно виконують роль присудка, прикметники – означення, прислівники – роль обставин.

За важливістю виконуваної синтаксичної функції та характером відношень між собою члени речення можна об'єднати в три групи:

1) підмет і присудок – взаємопов'язані між собою синтаксичним зв'язком координації і є незалежними від інших членів речення (другорядні члени речення синтаксично залежать від підмета або присудка як домінуючих форм). Підмет і присудок можуть бути достатніми для утворення речення;

2) додаток і обставини – є залежними членами речення, переважно підпорядковуються дієслову-присудку. Можуть виступати елементами речення, необхідними для його структурної та семантичної завершеності;

3) означення – синтаксично пов'язане лише з іменником. Означення не входить у структурну схему речення.

Грамматичний аналіз конкретних комунікатів нерідко утруднюється, бо критерії виділення членів речення (особливо другорядних) не зовсім чіткі. Ця обставина спричинила критику теорії членів речення. Неможливість однозначного трактування того чи іншого синтаксичного явища певною мірою долається введенням поняття синкретизму. Якщо в одному компоненті поєднуються ознаки двох членів речення, то він розглядається як синкретичний, напр.: сніданок туриста – об'єктне означення, розмови до ночі – атрибутивна обставина, їхати автобусом – обставинний додаток.

Підмет і присудок є завжди структурно необхідними членами речення, через них виражається предикативність – найважливіша граматична ознака комунікативної синтаксичної конструкції. Причому дієслівний присудок здатен повною мірою реалізовувати значення модальності, темпоральності та персональності через відповідні морфологічні форми способу, часу, особи. Те, що у парі головних членів підметові відводиться провідна роль, більшою мірою продиктовано традицією, а не граматичною реальністю.

Підмет – головний член двоскладного речення, виражений Н.в. іменника або інфінітивом, що позначає носія предикативної ознаки, названої присудком. Виділяють два типи підмета. Простий підмет виражається номінативною словоформою (іменника, займенника, числівника) або інфінітивом. Складений підмет виражається словосполученням, зрідка – реченням.

Присудок – головний член двоскладного речення, що позначає предикативну ознаку, носія якої називає підмет. Предикативна ознака суттєво відрізняється від ознаки атрибутивної. Якщо при атрибутивних відношеннях предмет конкретизується через притаманну йому ознаку, то предикативні відношення співвідносять ознаку з предметом у відповідному часі та модальності (предикація). Предикативна ознака може виражати не лише

значення дії чи стану, але й значення предметності, напр.: *Валя є студенткою*.

У залежності від того, одним чи кількома компонентами виражається граматичне та лексичне значення, присудки поділяються на прості та складені.

У простому присудкові лексичне та граматичне значення найчастіше виражені одним словом – особовою формою дієслова. Винятки становлять фразеологізми та описові звороти (типу здобути перемогу - перемогти). Простий присудок може ускладнюватися частками *наче, буцімто, та й, так і і* под.

Складений присудок є аналітичним, двокомпонентним: один його компонент передає лексичне значення, другий – граматичне. Залежно від морфологічного вираження компонента, що передає лексичне значення (предметну інформацію), розрізняють іменний та дієслівний складений присудок.

Складений дієслівний присудок виражається інфінітивом у поєднанні із допоміжним дієсловом. Інфінітив називає дію, допоміжне дієслово виражає граматичні значення. У ролі допоміжних виступають:

- фазові дієслова – позначають початок, кінець або продовження дії (*почав думати, припинив лікування*);
- модальні дієслова – вказують на можливість, бажаність, готовність здійснити дію (*можу повідомити, хотів зазначити*);
- модальні предикативні прикметники – функціонально подібні до модальних дієслів (*повинен сказати, радий бачити*).

Складений іменний присудок виражається іменними частинами мови у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. Іменна частина називає предикативну ознаку, а зв'язка виражає граматичні значення. У ролі зв'язок виступають:

- дієслово бути, що вживається в усіх способових формах;

- дієслова із значенням існування (*став першим*), виникнення ознаки (*зробився білим*), непевності (*здавався простим*);

- дієслова руху та положення у просторі (*ходив веселий, сидів засмучений*).

Речення, яке представлено тільки предикативною основою, тобто головними членами речення, має назву непоширеного (ядерного, елементарного). Ядерна структура, як правило, поширюється такими компонентами, що залежать від інших членів речення (насамперед головних) і пояснюють їх. Такі члени речення називаються другорядними, тому що не беруть участі в конструюванні граматичної основи і цим протиставляються головним синтаксичним компонентам. Однак конструктивне членування, за яким розмежовуються головні і другорядні члени речення, не завжди відповідає членуванню смислового: з погляду змісту (повідомлюваної інформації) другорядні члени можуть виявитися комунікативно важливішими за головні, напр.: *Збори відбудуться / завтра*.

В основу поділу другорядних членів речення на обставини, додатки і означення покладено логічні поняття обставини, об'єкта та атрибута. Ці логічні категорії мають опору у граматичних формах відповідних членів речення. Так, морфологізованою формою вираження додатка є Зн.в. іменника (займенника) без прийменника; граматичним вираженням обставини є прислівник або дієприслівник; найтиповішим вираженням означення є прикметник, дієприкметник, керований іменник.

При морфологізованому вираженні члени речення визначаються доволі легко; складніше розмежовувати додатки, обставини та означення тоді, коли відповідні логічні категорії не мають опори в граматичних формах. У цьому разі основним критерієм розмежування виступають смислові (логічні) питання. Допоміжними критеріями є лексичне значення, тип синтаксичного зв'язку, контекст (напр.: *одружитися (з ким?) з Надією // одружитися (як?) з надією*).

Додаток – другорядний член речення, який означає об'єкт, на який переходить дія або стосовно якого вона відбувається. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків і найчастіше залежить від присудка, рідше від інших другорядних членів. Розрізняють прямі і непрямі додатки.

Прямі додатки виражаються Зн.в. іменника (займенника) без прийменника, позначають предмет, на який безпосередньо направлено дію, і стосуються перехідних дієслів, напр.: Люблю пісні свого краю. Я радий бачити вас. Замість Зн.в. у прямих додатках можуть вживатися форми Р.в., якщо

- а) дією охоплено лише частину предмета – купила цукру,
- б) перехідне дієслово вжито із запереченням – не знаю відповіді.

Непрямі додатки виражаються іменниками та займенниками в усіх непрямих відмінках, крім Зн., а також інфінітивом: малювати фарбами, дбати про успіх, прагнути вчитися.

Слід розрізняти присубстантивні додатки та неузгоджені означення.

Враховуємо, що в іменниково-іменникових сполученнях між пояснюваним та пояснювальним словом встановлюються атрибутивні відношення, коли залежний іменник виражено:

- Р.в. належності – *мрія студента*;
- Р.в. суб'єкта – *сміх дитини*;
- Р.в. носія ознаки – *доброта мами*;
- Р.в. відношення – *студент філфаку*.

Атрибутивні відношення можуть також виражатися іменниково-прийменниковим конструкціями, в яких залежний компонент називає:

- матеріал – *сукня з бавовни*;
- кількість – *група з трьох осіб*;
- місце – *хутір біля Диканьки*;
- час – *лекція на нульовій парі*;
- призначення – *лист для коханого*;
- джерело – *лихо з розуму*;

причину – *помилка через неуважність*;

мету – *консультація до заліку*.

Обставина – другорядний член речення, що позначає ознаку дії або іншої ознаки. Обставини, як правило, залежать від присудка. За значенням обставини поділяються на такі групи:

- обставини місця (де? куди? звідки?) – виражаються прислівниками (*тут, там, близько, далеко*) або іменниками з прийменниками (*за хатою*);

- обставини часу (коли? як довго? з якого часу?) – виражаються прислівниками (*давно*), іменниками (*з ранку*);

- обставини мети (для чого? з якою метою?) – виражаються інфінітивом (*поїхала подивитися*), іменником (*з'явитися для пояснень*);

- обставини причини (чому? з якої причини?) – *від щастя, з горя*;

- обставини способу дії (як? яким чином?) – *просто, по-зимовому, із задоволенням, відпочивши*;

- обставини міри та ступеня (до якої міри? наскільки?) – *занадто, до болю, по вінця*.

Означення – другорядний член речення, що позначає непередикативну ознаку предмета або явища. Означення відповідають на питання який? чий? котрий? і залежать від членів речення, виражених іменником. Залежно від характеру синтаксичного зв'язку з пояснюваним словом, означення поділяються на узгоджені та неузгоджені.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, займенниками, дієприкметниками, порядковими числівниками: *зимовий ранок, наша справа, вистраждана радість, треті півні*.

Неузгоджені означення виражаються керованим іменником у непрямих відмінках (найчастіше Р.в.) – *запах квітів, дівчина в окулярах*; інфінітивом – *час вибирати, можливість виграти*; прислівником – *шлях додому*.

Специфічним різновидом означення є прикладка – означення, виражене іменником, що узгоджується з означуваним словом у відмінку та числі. Прикладка виступає уточнювальною, образною назвою до означуваного

іменника, напр.: дівчина-тополя, хлопець-орел. Як прикладка трактуються сполучення заг.Ім. + вл. Ім (типу *козак Мамай, собака Рябка*).

У системі другорядних членів помітним є явище синкретизму, тобто поєднання в одній формі кількох синтаксичних значень. Словоформи, що займають позицію другорядних членів речення, найчастіше можуть поєднувати в собі такі значення:

- об'єктні та обставинні – книга лежить на столі (на чому?/ де?) – обставинний додаток;

- атрибутивні та обставинні – поїздка до Києва (яка?/ куди?) – обставинне означення;

- об'єктні та атрибутивні – спогади про любов (які?/ про що?) – означальний додаток.

1.2. Нові підходи до синтаксичного членування структур простого речення.

Дослідженню структури простого речення в лінгвістці присвячено досить велику кількість робіт, виконаних як з позицій традиційної (логічний, психологічний і структурно-функціональний підходи), так і сучасної лінгвістики (когнітивний, дискурсивно-орієнтований підходи, теорія аргументної структури).

Самим раннім з традиційних підходів прийнято вважати логічний підхід. Він бере свій початок в працях Аристотеля, присвячених вченню про логіку: диференціації суб'єкта і предиката судження [10]. Відповідно до Аристотеля, просте судження складається з трьох елементів: логічного підмета - суб'єкта (S), логічного присудка - предиката (P), який позначає властивість, що приписується суб'єкту, а також зв'язки. Форма простого судження може бути представлена у вигляді моделі (S є P). Суб'єкт і предикат можуть приймати різні конкретні значення і бути виражені не тільки словом, а й поєднанням слів. Судження можуть відрізнятися як за кількісним, так і якісним ознаками.

Надалі погляди Аристотеля на структуру речення знаходять свій розвиток в працях Г. Фреге, який робить акцент на істинності судження [45]. Терміни «логічний суб'єкт», «логічний предикат» замінюються термінами «аргумент», «функція». Під аргументом розуміється онтологічно «насичений» об'єкт, якому через онтологічно «ненасичений об'єкт» (функцію) в рамках речення «зіставляється» деяке значення істинності.

Пізніше дані ідеї знаходять своє продовження в працях інших представників логічного підходу, що займалися дослідженням референції - відносини включеного в мову імені або іменного виразу до об'єктів дійсності [11, с. 5].

Деякий інший погляд на структуру речення представлений в рамках психологічного підходу до членування речення, що виходить зі школи молодогограматиків. Відповідно до даного підходу, речення - це мовне вираження з'єднання психологічних уявлень в свідомості мовця і інструмент генерації цих уявлень і їх зв'язування в свідомості слухача [38]. Перелік засобів зв'язування дуже різноманітний і містить просте складення слів, відмінності в силі наголосу окремих слів, темпі мови, флективна зміна слів. В рамках як психологічного, так і логічного підходів мінімальна структура речення - це два його складники - суб'єкт і предикат. Саме психологічні, а не логічні відносини є основою для побудови граматичних відносин між суб'єктом і предикатом [38, с. 147].

Вектор наукових досліджень структури речення поступово зміщується до комунікативного аспекту. Теорія гештальтів також передбачає можливість членування речення на дві частини - фігуру і фон, виходячи з інтонаційного наголосу на тих чи інших структурних частинах речення [8].

Незважаючи на еволюцію наукових поглядів, структура і функціональні характеристики елементів речення залишалися поза полем зору представників логічного і психологічного підходів. Дані характеристики стали об'єктом аналізу лише в рамках структурно-функціонального підходу,

що містить теорію актуального членування речення, концепції комунікативного динамізму та інформаційної структури речення.

Витоки структурно-функціонального підходу до дослідження структури простого речення знаходимо в працях В. Матезіуза, батька-засновника не тільки структурно-функціонального підходу в цілому, але і теорії актуального членування речення зокрема [30, с. 24]. Суть даної теорії полягає в з'ясуванні способу включення речення в ситуацію, на базі якої воно виникає. Під терміном «актуальне членування речення» розуміється поділ речення на дві складові: вихідну точку (основу висловлювання) і ядро висловлювання. Слід зазначити, що вихідна точка або основа висловлювання розглядається як щось відоме в даній ситуації, а ядро висловлювання - як щось нове в конкретній ситуації, тобто це нова інформація, що повідомляється мовцем під час комунікації. Актуальне членування направлене на визначення функції речення, тобто цільової установки мовного висловлювання. Особливе місце в ході членування відводиться ролі мовця [15, с. 32].

У працях представників психологічного підходу підкреслюється, що саме порядок слів вказує на відносну вагомість членів даного речення. Порядок слів маркує також речення різної модальності: речення, що передають настрій мовця, і речення, які не передають такого, і слугує індикатором змістовного і логічного зв'язку одного речення з іншим.

Поряд з теорією актуального членування речення в рамках структурно-функціонального підходу існують концепції комунікативного динамізму та інформаційної структури речення.

Автором першої концепції є Я. Фірбас [5]. Згідно з його теорією, кожен маючий сенс елемент речення «просуває» процес комунікації і є носієм комунікативного динамізму. Ступінь комунікативного динамізму безпосередньо пов'язана зі статусом даного елемента в тема-рематичній організації речення [44, с. 61]. Цей ступінь визначається взаємодією низки

факторів тема-рематичної організації речення: лінійності, семантики, контексту і інтонації (тільки в усному мовленні).

Концепція інформаційної структури речення була розроблена М. А. Хелідеєм [7]. З позицій цієї концепції, речення - це комплекс трьох основних областей синтаксису, в рамках яких мовець здійснює свій вибір. Термін «тема» використовується по відношенню до інформаційної структури клаузи, статусу компонентів повідомлення, співвідношення того, що говориться, з тим, що вже мало місце в комунікації до цього моменту, внутрішньому перетворенню всього цього в комунікативний акт. Для кожної з цих областей синтаксису клаузи надає значну кількість виборів (опцій). Ці набори опцій визначають синтаксичні функції або ролі, поєднання яких організовує структуру речення. Низка ролей належить до транзитивності: діяч, мета і ін. Ролі, які визначаються системою теми, абсолютно іншого характеру. Структурна функція - це функція в комунікації, і одна з функцій називається «тема». Термін «тема» використовується і як гіперонім, і як гіпонім (для назви певної ролі: розподіл інформації в реченні як повідомленні). Інші функції в цій області отримують назви «дане» і «нове». Інформаційна структура на фонологічному рівні реалізується за допомогою розподілу тексту на синтагми. При цьому кожна одиниця інформації реалізується як окрема синтагма. Двочасну тема-рематичну структуру речення задає той, хто говорить. Тема знаходиться на початку речення, при цьому смислова тема може бути маркованою або немаркованою і актуалізується як вихідний пункт повідомлення.

При описі різних підходів слід зазначити значний внесок Н. Хомського у вивчення синтаксису [3]. З його ім'ям пов'язаний перехід від описової методології до методології пояснювальної. Цей перехід визначив характер всіх протистоячих генеративній граматиці теоретичних напрямків, включаючи функціоналізм і когнітивізм. Саме Н. Хомський переконливо довів, що використання формально строгих понять і математичних моделей в лінгвістичних дослідженнях не тільки підвищує якість, повноту і емпіричну

верифікованість подібних наукових досліджень, а й виявляє фундаментальні принципи будови мови, що часто залишаються непоміченими при її інтуїтивному описі.

Результати дослідження стали потужним стимулом для виникнення інших підходів до вивчення структури речення, відмінних від формального підходу, в першу чергу когнітивних, серед яких слід згадати когнітивну граматику Р. Лангакера, фреймову теорію, пропозиційну модель і теорію прототипів.

Базовою одиницею обробки інформації в когнітивній лінгвістиці вважають речення, що розглядається як специфічна форма подання знань [30]. Мовним виразом пропозиції є речення, яке передає інформацію про якусь подію і символізує тип відносин між включеними в цю подію об'єктами. Розумовий образ цих відносин у вигляді пропозиції фіксується в свідомості людини за допомогою синтаксичного концепту, що вербалізується за допомогою певної структури речення [46, с. 47]. Так, наприклад, проста пропозиція складається з елементів (аргументів) і базового предиката, що зв'язує ці аргументи [27, с. 31-32].

У рамках когнітивного підходу до дослідження структури речення виділяють дискурсивно-орієнтований підхід, одним з родоначальників якого є Т. Гівон [6]. У його роботах розглядається взаємозв'язок між рівнем активності елемента і типом лексико-граматичних засобів, що використовуються для його кодування. Збереження теми забезпечується безперервністю референціальних ланцюжків. Висока комунікативна значущість («топікальність») поряд з іншими факторами визначає вибір тих чи інших граматичних засобів кодування елемента.

Значна кількість сучасних досліджень присвячена вивченню комунікативного членування речення і відносин даного/нового. Основною ознакою для визначення досліджуваних відносин є активація знання, а відносини даного/нового вибудовуються як прагматичні, що, в свою чергу, тягне за собою певні способи вираження цих відносин в реченні і в тексті. У.

Чейф зазначає, що вміст свідомості є знанням, яке «активізується» в будь-який даний момент часу, в той час як вміст пам'яті не активний, не «висвітлений» в даний момент, але тим не менш певним чином присутній в розумі [49, с. 37-38]. Отже, дана інформація - це знання, яке, за припущенням мовця, присутнє у свідомості слухача в момент виголошення першим речення - висловлювання. Нова інформація – це знання, яке може бути присутнім в пам'яті слухача, але, на думку мовця, відсутнє у свідомості останнього в момент передачі інформації [2, с. 121].

Для опису співвідношення даного/нового дослідник використовує терміни «активний концепт», «напівактивний концепт», «неактивний концепт» [1, с. 32]. Активні концепти перебувають у фокусі свідомості того, хто говорить і слухача, напівактивні - на периферії свідомості, а неактивні містяться в довготривалій пам'яті. Слід зазначити, що статус позначених концептів (особливо напівактивних) в процесі комунікації може змінюватися. Важливу роль в оцінці статусу концептів грають просодичні характеристики інтонаційних блоків.

Для опису нової/даної інформації К. Ламбрехт застосовує терміни «топик», «фокус». Ці терміни розглядаються як елементи пропозиції [9, с. 131, 213]: топик - це референт, про який в пропозиції міститься релевантна інформація або дані, що розширюють уявлення адресата про цей референт; фокус - семантичний компонент пропозиції як прагматичної структури.

Дослідник пропонує шкалу для опису когнітивних станів референта, за основу якої взято показники впізнаваності і активації референта [9, с. 109], що варіюється від невпізанного / зовсім нового до активованого / даного.

Дещо інший погляд на структуру речення представлений у синтаксисі аргументної структури Л. Бабія [12]. Концепція може бути розглянута як оригінальна версія генеративної граматики. В основі даної теорії лежить поняття діатези. Однак на відміну від існуючих трактувань цього поняття як статичних, заданих дієсловом відносин між семантичними і синтаксичними актантами речення, Л. Бабій пропонує іншу інтерпретацію даного поняття.

По-перше, діатеза розглядається вченим як свого роду посередник, який представляє лексико-семантичну інформацію в такій формі, яка здатна безпосередньо проектуватися в синтаксичну структуру речення.

По-друге, постулюється універсальність структури діатези, що містить два автономних, але пов'язаних один з одним ярусів - ярус тета-ролей і ярус пов'язаних з ними категоріальних вершин - головних членів іменних груп, причому до складу діатези включається окрема, поряд з трьома категоріальними позиціями, позиція, призначена для самої дієслівної основи. В результаті будь-яка діатеза має чотири двох'ярусні позиції, хоча не всі позиції можуть бути заповнені в діатезі конкретного дієслова.

По-третє, стверджується наявність власних діатез у продуктивних, парадигматичних афіксів і функціональних слів, взаємодіючих з діатезою основи дієслова, що призводить до утворення кінцевої похідної діатези, яка подається на вхід синтаксичного компонента граматики мови і зберігається незмінною при всіх подальших синтаксичних перетвореннях, що призводять до побудови речення.

Іншими словами, синтаксичні відносини в структурі речення безпосередньо відображають ті внутрішні відносини між аргументами діатези дієслова, які створюються при взаємодії діатези основи дієслова і діатез продуктивних афіксів. Отже, застосування операцій власне синтаксичного рівня не впливає на організацію базових граматичних відносин в реченні, так як останні є безпосередньою проекцією внутрішніх відносин в кінцевій аргументній структурі головного дієслова речення.

1.3. Поняття про формально-синтаксичний компонент реченнєвої структури.

В останні десятиліття розвиток сучасної синтаксичної теорії характеризується наявністю різних наукових напрямів та підходів до аналізу

синтаксичних одиниць і явищ. Вагомим здобутком сучасного синтаксису є теоретичні праці таких відомих дослідників, як: І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, К. Городенська, К. Шульжук, А. Загнітко, І. Вихованець, Р. Христіанінова, Н. Іваницька, О.Мельничук, П.Дудик, Л. Прокопчук, Л.Кадомцева, М.Каранська, М.Заборна та ін.

І. Р. Вихованець наголошує на дискусійності питань, що висвітлюють природу речення [16, с. 51]. К. Ф. Шульжук вказує: «Жодна з мовних одиниць не має такого багатоаспектного й неоднозначного трактування, як речення. Наразі існує кілька сотень визначень речення, що зумовлено значною розгалуженістю і різнобічністю структури речень у кожній мові, особливо у мові літературній» [54, с.62].

У більшості слов'янських студій з синтаксису речення витлумачене як одна з визначальних категорій синтаксису, яку необхідно протиставити слову і словосполученню за формально-синтаксичною організацією, семантикою і функційними особливостями в мовленні. О. С. Мельничук визначає речення «...як основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування» [33, с. 14]. На думку І. Р. Вихованця, «У сучасній лінгвістиці речення розглядають як багатоаспектну синтаксичну одиницю, як комплекс декількох незалежних підсистем.

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення погляд, згідно з яким у реченні необхідно розрізнити формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти» [16, с. 54]. Опираючись на формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення варто виокремити синтаксичну залежність і диференціювати її відповідно до реченневих структур на формально-синтаксичну залежність, семантико-синтаксичну залежність та темо-ремну взаємозалежність.

У сучасних синтаксичних теоріях формально-синтаксичний аспект речення співвіднесений з відповідним формальним реченнєвим зразком (формально-синтаксичною структурою), реченнєвою моделлю (структурною схемою). А. П. Загнітко вважає: « ... синтаксичні моделі належать мові тільки як абстрактні моделі, а їхнє конкретне наповнення тим чи іншим лексичним матеріалом залежить від мовленнєвих умов, постає фактом мовлення, зумовлюється змістом висловлення, наміром мовця. У них наявні певні правила заповнення структурних моделей речення словами відповідних семантичних розрядів, тобто мові належать не тільки самі схеми, але і правила їхнього лексичного заповнення. У мовленні здійснюється заповнення певної моделі конкретними словами згідно з вимогами комунікації» [24, с.14].

Визначальну основу формально-синтаксичної організації речення формують синтаксичні зв'язки й виділені на їхній основі компоненти реченнєвої конструкції. У формально-синтаксичному плані речення поділяють на прості і складні.

Формально-синтаксична структура простого речення співвіднесена з певним абстрагованим синтаксичним зразком, предикативною основою якого є підмет і присудок (двоскладне речення) або один головний член (односкладне речення).

Найтиповішою репрезентацією простого речення є двоскладні та односкладні реченнєві структури.

У двоскладних реченнях підмет і присудок є граматично взаємозалежними. Специфіка двобічної залежності полягає в тому, що вона поєднує два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного, і здатна створювати речення незалежно від наявності інших формально-синтаксичних залежностей. Двобічний напрямок синтаксичної залежності відмежовує предикативний зв'язок від інших типів синтаксичного зв'язку.

На відміну від двоскладної формально-синтаксичної структури, яка репрезентована підметом і присудком, односкладна формально-синтаксична

структура представлена не диференційованим на підмет і присудок головним членом речення. В односкладних конструкціях предикативна взаємозалежність функціонує в усіченому (згорнутому) вигляді, послідовно виражаючи формою єдиного головного члена синтаксичний час, спосіб, особу. Другий головний член речення, що співвіднесений з підметом або присудком, має нульову форму вираження. Головний член односкладного речення не залежить від жодного іншого члена речення, утворюючи без допомоги інших компонентів структурну основу речення.

У двоскладних та односкладних реченнях визначаємо однобічну формально-синтаксичну залежність і сурядну взаємозалежність, що поєднує однорідні члени в межах простого речення.

На противагу взаємозалежності і однобічній підрядній залежності, сурядна взаємозалежність, не змінюючи реченнєвої структури, впливає на кількісний компонентний склад, оскільки поширює речення через уведення до його складу нових членів, однорідних у формально-синтаксичному плані з уже наявними членами речення.

Крім трьох основних типів формально-синтаксичних залежностей, у реченнях також простежується однобічна детермінантна залежність і подвійна залежність.

Складне речення у функційному плані має багато спільних ознак із структурою простого речення. На основі формально-синтаксичної організації воно функціонує як одиниця, в якій поєднано прості конструкції на основі відповідного синтаксичного зв'язку. І.Р. Вихованець слушно зауважує: «Компонентний склад простого і складного речення суттєво розрізняється: просте речення складається з членів речення, складне речення – з простих речень, які перетворено у частини складної реченнєвої конструкції і яким притаманна конститутивна ознака речення – предикативність» [16, с. 55].

Формально-синтаксична структура складного речення поєднує у ньому прості конструкції на основі вихідних предикатних формально-синтаксичних залежностей у складнопідрядних реченнях і формально-синтаксичну

взаємозалежність у безсполучникових і сполучникових складносурядних речення.

Синтаксична залежність між членами простого речення щодо своєї сутності споріднена з синтаксичними залежностями між частинами складного речення. Однак в межах простого і складного речень існує своя домінуюча ознака. Для простого речення визначальною є предикативна взаємозалежність, для складного речення – вихідна предикатна формально-синтаксична залежність і формально-синтаксична взаємозалежність.

Периферію простого речення становлять підрядний зв'язок (однобічна підрядна залежність) і найбільшою мірою сурядний (сурядна взаємозалежність), який функціонує між частинами складносурядного речення. На думку І.Р.Вихованця, периферію складного речення формує « ... специфічний для нього недиференційований (не сурядний і не підрядний) синтаксичний зв'язок, наявний у більшості різновидів безсполучникових складних речень, і незначною мірою властивий складному реченню предикативний зв'язок, що виявляє похідний від предикативного зв'язку у простому реченні характер, а отже, стосується заміщення позиції підмета реченнєвою конструкцією» [16, с.55].

Предикатна формально-синтаксична залежність і формально-синтаксична взаємозалежність властива майже всім формально-синтаксичним типам складних сполучникових речень і деяким безсполучниковим складним конструкціям. Сполучникові складні речення протиставлені безсполучниковим складним конструкціям найбільшим ступенем диференціації предикатної формально-синтаксичної залежності і формально-синтаксичної взаємозалежності. Сполучники і сполучні слова утворюють центр формально-синтаксичної організації сполучникового складного речення, вказуючи на тип синтаксичного зв'язку і тип формально-синтаксичної залежності / взаємозалежності.

Особливості формально-синтаксичних залежностей і компонентний склад реченнєвих конструкцій є головними диференціюючими формальними

показниками простого і складного речень. Сюди ж варто зарахувати і характер синтаксичних зв'язків. Всі складові вказують на особливості формально-синтаксичної організації простого і складного речень і є достатніми для виокремлення простої або складної реченнєвої конструкції.

Внутрішні різновиди простого і складного речень формують засоби вираження синтаксичних зв'язків, специфіку оформлення компонентного складу конструкції, порядок їхнього розташування. Речення виступає як автономна синтаксична одиниця, тому що для визначення формальних синтаксичних залежностей реченнєвих компонентів у його структурі не потрібно враховувати зовнішні показники щодо внутрішнього складу. Наприклад, у реченні: *Останнє листя облітає з крон* наявна чітка формальна організація, сформована на основі предикативної взаємозалежності підмета і присудка, що виражене поєднанням на основі предикативного зв'язку та форми координації обов'язкових компонентів – форми називного відмінка у функції підмета (*листя*) й часово-особової форми дієслова у функції присудка (*облітає*), однобічної підрядної залежності, вираженої формою родового відмінка з прийменником (*з крон*) та залежним приіменниковим другорядним членом речення (*останнє*) як наслідок ускладнення реченнєвої структури.

На семантико-синтаксичний аспект речення мовознавці почали звертати увагу у другій половині ХХ століття. Ф. Данеш, аналізуючи особливості речення, одним із перших обґрунтовує виділення семантичної структури речення поряд із формальною і комунікативною структурами [4]. Семантико-синтаксична структура речення зумовлена його формально-синтаксичною організацією. В сучасній українській мові домінує тенденція до симетрії між формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами речення. У реченнях: *Дід пшеницю товче на останню кутю; А я все рву латаття над водою; Не в хаті стелить синові мати постелю ...* виражене узагальнене значення компонентами речення із функціями агенса і його цілеспрямованої дії на об'єкт. Значення реченнєвих компонентів

сформоване формально-синтаксичною структурою речення, головними складниками якої є підмет, виражений формою називного відмінка іменника, і присудок, виражений часово-особовою формою дієслова активного стану теперішнього часу. Кореляцію двох структур посилює і семантика їхніх компонентів: іменник у семантико-синтаксичній позиції агенса й формально-синтаксичній позиції підмета виражений особою, а дієслово в семантико-синтаксичній позиції предиката дії й формально-синтаксичній позиції присудка позначає конкретну дію.

Просте елементарне з семантичного погляду речення виражає одну ситуацію. Семантико-синтаксична структура такого речення спрямовує увагу на предикат, який формує семантико-синтаксичні залежності, що вказують на відповідні функції осіб і предметів, напр.: ... *Дарувала ти мені Перші квіти весняні* (суб'єктна, об'єктна та адресатна залежності); ... *ти вчора мотоциклом ганяв по степу?* (суб'єктна, інструментальна та локативна залежності); *Пішла у вічність сива мати, між полями в сивий степ* (суб'єктна та локативна залежності).

Семантико-синтаксична структура складного речення виражає стосунки між двома або більше взаємопов'язаними ситуаціями. У простому елементарному реченні характер ситуації створюють субстанційні семантико-синтаксичні залежності, які формує предикат, а в складному реченні стосунки між ситуаціями відображають вихідна предикатна семантико-синтаксична залежність в складнопідрядних реченнях і семантико-синтаксична взаємозалежність у складносурядних реченнях.

Кожна частина складного речення має тотожну щодо простого речення семантико-синтаксичну структуру. Різницю між семантико-синтаксичною і формально синтаксичною структурами становить асиметрія двох рівнів речення, котру можливо виявити за різновидами формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної залежностей. Наприклад, у реченні: *Смуток пройняв хлопця* присудок *пройняв* формує однобічну підрядну залежність (*пройняв хлопця*), тому формально виділяємо три члени речення: підмет, присудок і

додаток, а з семантико-синтаксичного погляду – предикат *пройняв* утворює семантико-синтаксичну залежність суб'єкта стану (*хлопець сумує*). Семантико-синтаксична структура речення містить дві синтаксеми: суб'єктну *хлопець* і предикатну, що складена з двох компонентів *пройняв* і *смуток*. У формальному і семантичному плані конструкцію можливо трансформувати: *Хлопець сумує*. Семантико-синтаксична організація речення спрямована на реалізацію семантичних відношень – семантико-синтаксичних залежностей, які формує семантичний тип предиката. Відмінність компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення залежить від семантичних особливостей предиката.

Комунікативна структура речення спрямована у сферу мовлення. Вона є незалежною від формально-синтаксичної організації речення і більшою мірою від семантико-синтаксичної організації речення, оскільки вся семантична структура речення спрямована на комунікативну настанову мовця – повідомити реципієнтові певну інформацію. За теорією актуального членування у реченні необхідно виділяти логіко-граматичні частини: тему (дане, наявне, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). М. В. Мірченко слушно зауважує: «У багатьох працях із теоретичної граматики розглядають можливість співвіднесеності синтаксичного та актуального членування речення, які можуть накладатися у способах і формах вираження теми (топіка) і підмета, реми (коментаря) і присудка. Однак комунікативне членування спрямоване, насамперед, у сферу мовлення й орієнтоване на актуальну інформацію, яка мусить бути передана мовними засобами у певній комунікативній ситуації. Такий аспект відображає інформаційну інтенцію (намір) мовця, його психологічний актуалізм при передачі інформації» [34, с.39].

З актуальним членуванням речення пов'язане поняття предикативності, що властиве для формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного рівнів речення. На думку М. О. Вінтоніва, «... АЧ (актуальне членування)

забезпечує референцію, тобто співвідносить висловлення з дійсністю. ...

Розглядаючи предикативність у рамках АЧ речення, розуміємо її:

1) як віднесеність змісту речення до дійсності (відповідно до комунікативної настанови мовця;

2) як бінарну опозицію предикувального і предикованого компонентів (або як розчленованість на тему й рему) тобто як відповідність речення судженню» [20, с. 23].

У момент мовлення спостерігаємо активне співвіднесення теми з ремою (віднесення змісту речення до дійсності), тому виникає комплексна репрезентація граматичного значення предикативності. Темо-ремну взаємозалежність формує предикативне поєднання підмета й присудка. Слушними вважаємо міркування вченого: «Якщо не відбулося поєднання реми з темою, то не виникло й висловлення як закінченої й оформленої комунікативно-синтаксичної одиниці, а отже, не відбувся акт предикації як необхідна умова створення такої одиниці» [20, с. 29]. У сучасній українській мові речення насамперед спрямоване на вираження реми як комунікативного центру, тому в реченні обов'язково є рема, а тема іноді в неповних реченнях має імпліцитне вираження. У функції теми виступають як головні, так і другорядні члени речення, рема здебільшого закріплена за присудком. Іноді актуальне і формально-синтаксичне членування речення не є тотожним.

Висновки до розділу 1.

У реченні як основній синтаксичній одиниці втілено три аспекти: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний.

У структурі речення сучасної української мови функціонують два взаємопов'язані типи елементарних синтаксичних одиниць – члени речення, виділювані на основі певного типу синтаксичного зв'язку (взаємозалежність, однобічна залежність, взаємнезалежність) і синтаксеми, які сформовані на основі певних типів семантико-синтаксичних відношень (суб'єктна, об'єктна, адресатна та інші типи залежностей).

Спільним для формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної залежностей у реченні є вказівка на синтаксичну сутність того компонента, який вони визначають: члена речення, що виділяємо за синтаксичною ознакою, і компонента, який характеризуємо за семантико-синтаксичною ознакою, але з урахуванням синтаксичної ознаки. Темо-ремну взаємозалежність формує предикативне поєднання підмета й присудка.

Представлений огляд основних традиційних і сучасних концепцій, що з різних позицій описують структуру речення. Кількість різних підходів, теорій і концепцій, що відображають погляди дослідників на речення і його структуру, постійно збільшується. Однак поява нових підходів не означає повного заперечення ідей і концепцій традиційної лінгвістики. Нові підходи часто запозичують ідеї у попередніх теорій і концепцій.

Наявність значної кількості різних підходів до дослідження структури речення свідчить про складність, багатовимірність і суперечливість цього лінгвістичного феномена.

РОЗДІЛ II. ОБОВ'ЯЗКОВІ ТА ФАКУЛЬТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ.

2.1. Загальне поняття про дихотомію «обов'язковість»/ «факультативність»

У сучасній лінгвістичній науці виняткової актуальності набула проблема сегментації речення. Одновимірний підхід до вивчення природи речення витіснили нові підходи розуміння і вивчення речення, що зумовило пошук різних критеріїв розмежування компонентів речення. Одним із таких одновимірних підходів до розуміння структури речення і її складових є формально-синтаксичний підхід (формально-синтаксичний критерій). У формально-синтаксичному плані структуру речення розглядають як сукупність його складових (формально-граматичних компонентів).

Визнаючи речення одиницею і мови, і мовлення, мовознавство поступово утвердилося в уявленні про те, що речення містить як вироблені, так і відтворені елементи. Відтворюються форми необхідних для речення членів, що складають його предикативний мінімум. Без цих форм речення як формальна синтаксична одиниця існувати не може. Однак відтворений граматичний мінімум буває не завжди достатнім для того, щоб речення з розряду граматичної абстракції перейшло в розряд реальної одиниці спілкування. Ця проблема вирішується в системі мови і мовлення тим, що відтворюється не тільки граматичний, формально-синтаксичний мінімум речення, але і більш широкий номінативний мінімум, який є невід'ємним елементом семантичної організації речення, без якого воно не може існувати як повідомлення.

За Н.Ю. Шведовою, в структурну схему вводяться лише ті компоненти речення, які утворюють його формально предикативний мінімум. Це найбільш абстрактний зразок. На цьому рівні абстракції абсолютно не враховується той факт, що далеко не при всякому лексичному наповненні

даний мінімум утворює реальне, тобто здатне бути комунікативною одиницею речення. У зв'язку з цим інше розуміння необхідного мінімуму речення звернене не тільки до його структурної організації як предикативної одиниці, а й до його смислової організації як номінативної одиниці. Формальний мінімум в цьому випадку розуміється як межа придатності до позначення певного виду поза мовою, тобто події, ситуації [51, с.137].

Така відмінність у трактуванні змісту структурної схеми речення дозволило В.А.Белошапковій виділяти два типи структурних схем речень - мінімальний і розширений. За її висновком, «розширені схеми являють собою мінімальні схеми + конститутивні компоненти, що не входять в них, тобто істотні для семантичної структури речення. Таким чином, між мінімальними і розширеними схемами речень існують відносини включення. До мінімальної структурної схеми входять показники предикативності, імена зі зв'язками, кількісні слова з родовим відмінком, інфінітиви. Розширені структурні схеми складаються з мінімальних + обов'язкові семантичні компоненти.

Проти абстрактного розуміння схеми речення виступила Г.А.Золотова. Замість поняття структурної схеми вона ввела поняття моделі речення, під якою розуміла живий зразок, готовий до практичного вживання і такий, який спостерігається в реальному вживанні, але взятий в істотному (в його мінімумі). Це «мінімально достатнє об'єднання взаємообумовлених синтаксичних форм, яке створює комунікативну одиницю з певним типовим значенням» [23, с. 174]. До складу моделі Г.А.Золотова вводить не тільки традиційні головні члени простого речення, а й семантичні компоненти, наприклад, суб'єкти, виражені непрямыми відмінками і ін. При цьому підході поняття мінімальної та розширеної структурної схеми речення як би поглинають один одного, зливаються в єдине ціле.

Отже, сучасні уявлення про мінімум речення, що відтворюється за законами мови, базуються на системі по-різному тлумачених термінів: структурна схема речення, предикативний або формально-синтаксичний

мінімум, формула, розширена і мінімальна структурна схема, абстрактний зразок, модель. Ці абстрактні сутності часто зображуються літерними символами, які без словесного вираження малозрозумілі і тому ускладнюють сприйняття речення як одиниці, реально функціонуючої в спілкуванні. Було б простіше і більш наочно представляти структурну схему не формулою, а конкретним реченням, що представляє тип. Тому замість терміна «структурна схема» все частіше - слідом за Г.А.Золотовою - вживається термін «модель речення», що позначає словесно виражений мінімальний зразок речення, за яким можуть створюватися інші речення даного типу і який сам здатний функціонувати як речення. Якщо прийняти таке розуміння терміна, треба погодитися з тим, що на формально-синтаксичному рівні не може бути мінімальних і розширених моделей. Розширення моделей здійснюється за рахунок різних семантичних компонентів речення, тобто засобами не формального, а семантичного рівня. Звідси розширені моделі - це одиниці формально-семантичні, а не формально-синтаксичні по суті.

За твердженням Слинько І.І., модель речення складається з словоформ різних рівнів:

- 1) головних членів, граматично необхідних для оформлення предикативної одиниці;
- 2) суб'єктно-об'єктних членів для вираження семантичної достатності;
- 3) детермінантів для доповнення схеми на комунікативному рівні;
- 4) словоформ, що реалізують валентність слова для виразу всіх відтінків думки.

Таким чином, «формально-синтаксичні компоненти предикативної одиниці не можуть розглядатися як однорівневі»[45, с.557–559].

Іншу думку висловлюють І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська: «граматичні моделі речень – це найпростіші, елементарні, первинні утворення, не ускладнені семантичними або комунікативними засобами. Найпростішими можна визнати тільки такі моделі, в яких вираз членів предикативної основи симетричний семантичним компонентам, тобто

підмет і присудок або один член основи виражаються спеціальними граматичними формами, які утвердилися мовою». Будь-яка асиметричність в вираженні членів речення має більш пізній, похідний характер і завжди пов'язана з якимись перетвореннями - семантичними і комунікативними, тому асиметричні конструкції не можуть розглядатися в ряду первинних, вони потребують власного рівня аналізу. В такому розумінні знову стає очевидною необхідність розмежування «простих» і ускладнених, або «асиметричних» моделей, що, по суті, повертає нас до понять мінімальної та розширеної структурної схеми [22, с.195].

Таким чином, поняття про формально-синтаксичний мінімум, що системно представляє просте речення як одиницю мови, спирається на різні рівні абстракції. Мінімальні структурні схеми являють собою найвищий рівень абстракції, зорієнтований виключно на предикативний, граматичний мінімум речення. До мінімальної структурної схеми входять перш за все показники предикативності: відмінна форми дієслова (V_{fin}); відміна форма зв'язків (Cor_{fin}) - службового слова бути, що виражають граматичне значення реальності / ірреальності і часу, а також погоджувальні категорії числа і роду (особи); інфінітив дієслова або зв'язки (Inf), передає специфічне модальне значення. Відмінні форми і інфінітив дієслова є обов'язковими компонентами мінімальної схеми речення.

Форми зв'язки не є самостійними елементами структурної схеми. Вони утворюють комплекс, до якого входить одна з іменних форм, що виражає його номінативний зміст. У мінімальні схеми зі зв'язками входять певні форми імен і прислівники, які в поєднанні зі зв'язкою також утворюють єдиний синтаксичний комплекс.

Вчення про предикативний мінімум речення узагальнило уявлення про просте речення, накопичені в мовознавстві за багато років. Воно, безумовно, не є вичерпним, залишає багато дискусійних питань, зокрема про співвідношення в реченні предикативного і номінативного мінімумів (мінімальної і розширеної структурної схеми) і ін. Тому активно

розробляється методика опису простого речення як одиниці мови з опорою на поняття моделі речення. У цьому аспекті, зокрема українськими мовознавцями, виділяється всього шість типів моделей:

«А. Двоядерні моделі.

1. Дієслівні номінативно-присудкові моделі з координованими членами - *Комбайнер працює, Учень пише, Я стою, Ти маєш* - або з некоординованими членами - *Книжка є*.

2. Іменні моделі з координованими членами - *Брат - учитель, Ранок теплий, Хліб скошений, Квітка одна* - або з некоординованими членами - *Село - за річкою, Тренування - важливе*.

Б. Одноядерні моделі:

1. Дієслівні - *Світає, трясучись, хочеться*.

2. Прислівникові - *Тепло, скошено, можна, треба*».

Всі інші моделі в цій науковій гіпотезі на формально-синтаксичному рівні не розглядаються, так як, на думку авторів, вони створюються на інших зрізах внаслідок семантичних і комунікативних трансформацій.

Обов'язкові компоненти об'єктного типу (від лат. *objectum* – предмет) виражають предметне значення. Об'єктні синтаксичні відношення виникають між граматично опорним компонентом, що називає дію, стан, процес, та залежним компонентом, що позначає предмет, на який спрямована дія, процес чи стан. Об'єктні відношення визначаються не семантикою компонентів, а формою, способом вираження цих відношень.

Специфічним способом формально-граматичного зв'язку слів, функцію якого складає граматично узагальнене вираження різних відношень із предметом, є керування. Це пояснюється двома причинами: по-перше, наявністю в мові синсемантичних слів (дієслів, іменників, рідше – прикметників та прислівників), які, вступаючи в підрядні словосполучення, вимагають керованих форм для їхньої смислової завершеності; по-друге, значною кількісною перевагою синсемантичних дієслів та іменників над автосемантичними. Дієслово є ядром синтаксичної конструкції, виступає

смісловим та конструктивним центром речення. «Можливості поширення дієслова на основі його сполучувальних властивостей більші за можливості іменника в середньому на одну словоформу», – доводить Г. Акімова. «Кожна частина мови має певні граматичні «потреби», дієслово «задовольняє» їх об'єктними та обставинними поширювачами», – пише Т. П. Ломтев [28, с.79]

Статус факультативного компонента визначають в основному два головні чинники:

а) необов'язковість в утворенні й реалізації формально-граматичної моделі речення як структурно організованої і семантично завершеної синтаксичної конструкції, здатної функціонувати як самостійне речення;

б) слабка залежність такого компонента від повнозначного слова, що на рівні підрядного словосполучення поєднується із опорним словом слабким зв'язком узгодження, слабого керування чи прилягання.

Основними методичними прийомами виокремлення факультативних компонентів є такі:

- формальне виділення невластиво-словосполучень у поверхневій структурі речення і систематизація залежних опорних слів таких словосполучень з урахуванням глибинних дериваційних процесів, що спричинили їхнє утворення і функціонування в системі мови (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська);

- широке використання різних методичних прийомів (дистрибуцій, трансформацій), елімінування синтаксичних конструкцій, мінімальних синтаксичних одиниць, слів (Н.Л. Іваницька, Л.М. Коваль);

- орієнтація на абсолютивність семантики опорного слова в підрядному словосполученні, що забезпечує утворення необов'язкових позицій для залежних від такого слова компонентів у формально-граматичній структурі речення (Н.Б.Іваницька).

У з'ясуванні процесів і закономірностей утворення факультативних компонентів першорядне значення мають синтаксичні особливості

словосполучень як бази утворення відповідних позицій, а отже, формально-граматичних компонентів, що їх вони заповнюють у структурі речення. У науковій літературі в цьому плані більшу увагу приділено вивченню складу, морфологічних особливостей цих компонентів, їхнього впливу на загальну структуру речення, особливостей ускладнення ними структури окремих членів речення (П.Адамець, В.А.Белошапкова, В.В.Виноградов, А.М.Мухін, Л.В.Щерба). У широкому плані в україністиці основні й другорядні проблеми вирішуються на фоні розмежування повнозначних / неповнозначних слів з урахуванням абсолютивно-релятивної природи перших (І.Р.Вихованець, А.П.Грищенко, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька, М.Я.Плющ).

З урахуванням різного роду дериваційних процесів мовного й мовленнєвого характеру розглянуто структуру й семантику прислівного компонента в кожному конкретному мовленнєвому вияві і реченнєвому вжитку цього компонента.

2.2. Основні параметри обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення

У структурі речення його члени та наявні між ними зв'язки становлять нероздільну єдність. Типологія синтаксичного зв'язку в структурі речення має вирішальне значення щодо визначення категорії членів речення та принципів їх виділення. Враховуючи власне синтаксичні чинники, що визначають структуру речення, не завжди можна грамотно диференціювати члени речення за синтаксичними зв'язками.

За формальними, зовнішніми ознаками синтаксичних реченнєвотвірних зв'язків виокремлюють три різновиди підрядності – узгодження, керування та прилягання. Синтаксичну специфіку зв'язків між словами в реченні формують диференційні синтаксичні ознаки кожного із них. Дослідження синтаксичних зв'язків передбачає як визначення системи опозицій, членами яких вони виступають, так і врахування їх взаємовідношень щодо специфічних формальних ознак, які сигналізують про синтаксичний зміст

зв'язків. За диференційну ознаку, що розмежовує основні типи синтаксичного зв'язку, взято напрямок синтаксичної залежності (двобічна залежність, одnobічна залежність чи її відсутність).

Одним із основних типів синтаксичного зв'язку є зв'язок предикативний. Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що він поєднує такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного. І. Р. Вихованець виділяє такі диференційні ознаки предикативного зв'язку, як-от:

- 1) взаємозалежність поєднаних предикативним зв'язком компонентів, їх взаємозв'язок, двобічний зв'язок;
- 2) передбачуваність;
- 3) обов'язковість;
- 4) закритість;
- 5) координація як форма зв'язку [17, с. 136-139].

М. В. Мірченко пропонує розрізняти на підставі реальних синтаксичних зв'язків у реченні соціативно-предикативний чи нульовий предикативний зв'язок. Названі зв'язки науковець вважає структурною основою речення, оскільки їх можна виявити поступовим скороченням таких синтаксичних зв'язків у реченні, без яких останній потенційно міг би залишитися реченням.

Соціативно-предикативний зв'язок поєднує підмет і присудок, а нульовий предикативний зв'язок – це наявність у реченні одного головного члена, не пов'язаного динамічним зв'язком з другим, але достатнього, щоб утворити речення. М. В. Мірченко під предикативністю розуміє здатність синтаксичного зв'язку формувати речення, підґрунтям такого бачення вважає семантику речення [34, с. 271].

Особливістю підрядного зв'язку є його одnobічна спрямованість, що зумовлює можливість виділення на підставі цього зв'язку лише функції залежного члена – другорядного члена речення. На відміну від предикативного, що визначає позиції обох поєднаних ним членів,

підрядний зв'язок поширює речення другорядним членом, що підпорядкований іншому членові речення.

Студіювали природу підрядного зв'язку чимало лінгвістів. Завдяки науковому доробку В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, Н. Л. Іваницької, Г. О. Золотової, М. В. Мірченка, Л. Д. Чеснокової, Н. Ю. Шведової та ін. було обґрунтовано комплекс лексико-граматичних властивостей слова, які зумовлюють його підрядний зв'язок. Цей комплекс об'єднує такі чинники:

- 1) морфологічний;
- 2) лексичний;
- 3) лексико-граматичний;
- 4) синтаксичний чи структурний.

Проте на сучасному етапі дослідження закономірностей поєднання слів усе більше науковців схиляється до вирішення окресленої проблематики з позиції теорії валентності. Відповідно до концепцій М. Д. Степанової, Г. Хельбіга, С. Д. Кацнельсона, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка оперуємо поняттям валентності як двоплщинним – таким, що виявляється на власне-семантичному й формально-синтаксичному рівнях. Семантична валентність полягає в здатності предикатних слів (що є єдиними носіями валентності) передбачати наявність певної кількості контекстних партнерів з відповідними семантичними ознаками. Формально-синтаксична ж валентність ґрунтується на оформленні відкритих позицій відповідними компонентами, що представлені визначеними морфолого-синтаксичними засобами. Отже, при дослідженні підрядного зв'язку принципового значення набуває функціонально-синтаксична позиція компонентів, від якої залежать їхні валентні характеристики, а також і форма підрядного синтаксичного зв'язку між синтаксичною домінантою й ад'юнктом.

Структуру речення може оформлювати й сурядний зв'язок, що поєднує однорідні члени речення в ускладненому простому реченні. Характерною ознакою його є відсутність залежності. На противагу синтаксичним зв'язкам

перших двох типів, за допомогою яких виділяються члени речення (головні та другорядні), сурядний зв'язок лише поширює його вже наявними членами.

Отже, серед синтаксичних зв'язків предикативний і підрядний набувають конструктивної ролі, формуючи відповідну структуру речення.

Загалом, кваліфікуючи й диференціюючи форми синтаксичного зв'язку, орієнтуємось не на морфологічне вираження ад'юнкта, а на його синтаксичну позицію щодо синтаксичної домінанти. Враховуючи цей принцип, а також спостереження над особливостями компонентів конструктивної реалізації підрядного синтаксичного зв'язку як вільного поєднання, маємо вагомі підстави стверджувати про його невалентний характер, тобто у структурах з вільним поєднанням ад'юнкт не виступає в позиції, яку відкриває семантико-синтаксична валентність домінанти, а наявна підрядність між ними є наслідком процесів редукції, конденсації, трансформації тощо.

Найтиповішою формою предикативного зв'язку є координація, що передбачає формальне уподібнення головних членів двоскладного речення, при поєднанні яких відбувається взаємне уподібнення форм компонентів як структурної основи речення, при чому жоден з них не є ані опорним, ані залежним. Координацію як особливий вид узгодження присудка з підметом виокремив В. В. Виноградов: «... важко сказати, що з чим узгоджується у такому разі – форма дієслова з займенником чи навпаки» [14, с. 23]. Пізніше синтаксичні межі координації розширив Є. В. Кротевич, який визначив координацію як «такий спосіб вираження взаємозумовленої залежності між присудком і підметом, при якій кожен із цих членів оформляється відповідно до їх лексико-морфологічних особливостей, але формально один від одного не залежить» [14, с. 29]. Специфіку цього типу зв'язку І. Р. Вихованець вбачає в поєднанні двох компонентів, які однаковою мірою передбачають один одного.

Підрядний зв'язок відтворює в реченні другорядні члени, які поєднує з опорним словом за допомогою таких форм, як узгодження, керування й

прилягання. У кожному окремому випадку вибір форми зв'язку зумовлюється не синтаксичними, а морфологічними чи лексико-семантичними ознаками. Форми підрядного зв'язку реалізуються не безпосередньо через синтаксичні чинники, а за допомогою смислової завершеності чи незавершеності опорного члена речення, що визначає передбачуваність / непередбачуваність зв'язку між членами речення.

Тісний характер підрядного зв'язку є притаманним лише керуванню, що виявляється у смисловій незавершеності опорного члена речення й вимагає залежного члена для розкриття свого змісту. Формальне вираження залежного компонента речення при тісному характері зв'язку виявляється в чіткій закріпленості його єдиної форми при опорному члену речення. Керування як форма тісного підрядного зв'язку характеризується непослідовністю: закріплює відповідні форми залежного члена за морфологічними класами слів; їх строкатість можна пояснити наявністю специфічних форм для окремих опорних елементів із відповідного морфологічного класу слів. Слабкий підрядний зв'язок реалізується в двох формах – узгодженні й приляганні. На зовнішньому рівні узгодження уподібнюється координації. Особливістю прилягання є незмінність залежного слова.

У лінгвістиці відомі випадки застосування терміна «прилягання» не лише на позначення однієї з форм підрядного синтаксичного зв'язку. Так, І. І. Мещанінов, Т. П. Ломтєв [28] та ін. уживають його у двох значеннях: у вузькому – для позначення зв'язку слів, що не характеризуються синтаксично зумовленим морфологічним оформленням і сполучаються між собою за семантичними ознаками; та широкому, маючи на увазі будь-яке контактне розташування слів у реченні. Видається доцільним надати перевагу терміну «вільне поєднання», запропонованому І. Р. Вихованцем, оскільки така дефініція точніше пояснює природу цього підрядного синтаксичного зв'язку – встановлення його на підставі зовнішнього взаєморозташування компонентів, адже сам термін маніфестує про відсутність у компонентів

будь-яких передумов для поєднання одне з одним. Відповідно замість терміна «відмінкове прилягання» логічно використовувати «вільне поєднання у відмінковому вияві».

Для успішного розв'язання проблеми синтаксичних зв'язків важливе значення має послідовне розрізнення їх власне синтаксичних, зовнішніх (морфологічних, формальних) і семантичних ознак. Морфологічні, формальні ознаки покладено в основу виділення таких видів підрядного зв'язку, як узгодження, керування й прилягання. За семантичним аспектом виділяються зв'язки несинтаксичного рівня (атрибутивного, комплетивного тощо). Вочевидь, спираючись на розрізнення синтаксичних та семантичних ознак при кваліфікації типів синтаксичних зв'язків, потрібно розрізняти члени речення синтаксичної (підмет, присудок, другорядні члени речення) і семантико-синтаксичної (означення, обставини, додатки) площин.

Труднощі у кваліфікації типів синтаксичних зв'язків полягають у визначенні їх диференційних ознак, оскільки ці ознаки є асемантичними, бо лише окреслюють напрямок залежності між членами речення, не виходячи за межі синтаксичної семантики.

Семантичні відношення характеризують семантичні стосунки між членами речення. Різні форми слова можуть виражати відношення того ж самого предмета думки, позначеного цим словом, щодо предметів думки, виражених відповідними словами. Такими формами виступають відмінкові форми іменників. Зазначимо, що зміна в смислових взаємозв'язках слів обумовлює відповідну зміну в синтаксичних відношеннях між членами речення.

Предикативні відношення реалізуються між головними членами речення, які формують структурне ядро речення. Предикативні відношення – це відношення ознаки до предмета, співвіднесеної з ним у часі і способі.

У синтаксисі протиставляються два поняття – предикативна ознака і непередикативна (атрибутивна) ознака. Таке протиставлення ґрунтується на відмінностях у вираженні відношень «предмет – ознака»: ці відношення у

мовленні чи констатуються, чи встановлюються мовцем. На відміну від попередньої ознаки у непередикативній модально-часовій оцінці відношення ознаки до предмета відсутні. І. К. Кучеренко називав передикативну ознаку ознакою пізнавальною, оскільки вона виражає активне співвіднесення ознаки й предмета в думці людини: «...передикативну ознаку краще визначити... як... пізнавальну, тобто таку, на якій зараз зосереджується пізнавальний процес, яка стоїть у даному разі в центрі пізнавального процесу» [26, с. 37].

Зауважимо, що протиставлення передикативної – непередикативної ознаки ґрунтується на розрізненні не речового, а граматичного значення. Тому непередикативна ознака може бути перетворена на передикативну за умови вираження модально-часової оцінки віднесеності ознаки до предмета. Передикативні відношення визначають граматичне значення простого двоскладного речення, і корелюють зазвичай із способом узгодження (присудка з підметом). Серед непередикативних відношень нормативна граматики виділяє три типи: означальні (атрибутивні), додаткові (об'єктні) та обставинні (адвербіальні) відношення.

Об'єктними називаються відношення, що виражають:

а) залежність предмета від дії, спрямованої на нього безпосередньо чи опосередковано, напр.: *готує уроки – підготовка уроків – готується до уроків – підготовка до уроків;*

б) залежність предмета від певного стану, у якому перебуває цей предмет, напр.: *змагається з бригадою – змагання з бригадою.*

Так, об'єктні відношення – це відношення між предметом й ознакою (у широкому розумінні цих слів). Вони формують граматичне значення додатків, які можуть поширювати як головні, так і другорядні члени речення. Найчастіше об'єктні відношення реалізуються між залежними й підпорядковувальними компонентами, вираженими дієслівними лексемами та словами з предметною семантикою. Крім значення дії, головний компонент може набувати непроцесуальної ознаки, з якою співвідноситься залежний від неї об'єкт. Значення об'єктного компонента можуть набувати

різні лексико-граматичні розряди слів. Проте поняття, виражені членами речення, значно абстрактніші від понять, виражених частинами мови.

Додаткові відношення оформлює спосіб керування за умови вираження залежного компонента відмінковою формою субстантиву чи способом прилягання, коли ознака спрямована на об'єктний інфінітив або об'єкт, виражений цілісною прийменниково-відмінковою конструкцією.

Атрибутивними називають відношення між двома компонентами словосполучення, один з яких є означенням, а другий – означуваним, тобто коли один із них виражає ознаку іншого. Між предикативними й атрибутивними відношеннями в деяких реченневих структурах спостерігається досить тісна взаємодія, вони є взаємозворотніми.

Нормативна граматики трактує означальні відношення як відношення ознаки до предмета, а специфічною їх особливістю вважає присубстантивність залежного члена речення – означення. Якої б форми не набував залежний компонент, він, за традиційною граматикою, може поширювати лише субстантив, оскільки його властивість полягає в поширенні лише атрибутом.

На сьогодні в сучасній граматичній літературі поняття про означальні відношення розширюється. Так, серед них почали виокремлювати власне атрибутивні відношення (залежний компонент присубстантивний) і обставинно-атрибутивні відношення (ознака притаманна не субстантивному опорному компоненту.) Відома їй протилежна позиція щодо тлумачення синтаксичних відношень, згідно з якою обставинні відношення окремо не виокремлюються. Розширення зони атрибутивних відношень зумовлено функціонуванням прислівників у реченні, що, як відомо, найчастіше виступають у позиції придієслівних членів речення. Дослідники синтаксису вже давно помітили, що серед прислівників наявні два основних типи, які різняться один від одного своєю синтаксичною функцією. Так, О. М. Пешковський зазначав: «...Такі слова, як *прямо, вголос, враз, повністю* і под., як і прислівники, безпосередньо відносяться дії, прямо окреслюючи її.

Навпаки, такі слова, як *тут, там* та ін. лише побіжно відносяться до дії, вказують на щось побічне, на щось таке, що в самій дії не міститься» [40, с. 201].

В українському мовознавстві думку щодо означальної функції прислівників поділяв І. К. Кучеренко. За словами вченого, прислівники уточнюють безпосередні ознаки предметів. Саме тому вони так само є ознакою предмета, проте, на відміну від присубстантивної, ця ознака опосередкована іншою ознакою, з якою прислівники поєднуються безпосередньо. І. К. Кучеренко прийшов висновку, згідно якого загальною назвою членів речення, виражених означальними прислівниками, може бути «опосередковане означення», і виділив три семантичних різновиди: якості, способу й кількості. Отже, атрибутивні відношення реалізуються не лише між компонентами субстантивних сполук, але й дієслівних, прикметникових та прислівникових, тобто є відношеннями ознаки до предмета та ознаки до інших ознак.

Обставинні відношення – це відношення обставин до дії, яку ці обставини характеризують. «Часткові семантико-синтаксичні значення обставинних відношень різноманітні і виразно пов'язані з лексичною семантикою слів, що утворюють залежні компоненти» [23, с. 52]. Виділяють такі часткові значення обставинних відношень: значення місця, часу, причини, мети, умови, допусту (у традиційній граматиці розглядають ще й значення способу дії та і ступеню, які є різновидами означальної семантики членів речення). Залежно від частиномовного вираження обставини можуть бути прислівникові, іменникові, інфінітивні, а також виражені прийменниково-відмінковою конструкцією.

Крім трьох основних типів непередикативних відношень, у науковій літературі ще виокремлюють комплетивні, синкретичні та контамінаційні відношення. Комплетивні відношення порівняно з іншими є внутрішньо компонентними, оскільки встановлюються не між членами речення, а між компонентами цілісно вираженого єдиного члена речення. При

комплетивних відношеннях залежне слово доповнює семантичну недостатність головного, який потребує такої конкретизації. Синкретичні відношення – синтаксичні відношення змішаного типу, тобто такі, що поєднують значення різних, здебільшого, двох синтаксичних відношень. Зазвичай, синкретичними вважають лише непередикативні відношення. А позитивні відношення реалізуються між прикладкою і пояснюваним нею головним компонентом. Хоча прикладку вважають різновидом означення, проте ще О.О.Потебня помітив особливість а позитивних відношень [42, с. 163]. Отже, цей тип відношень є власне атрибутивним, але з відтінком передикативності. Контамінаційні відношення властиві дуплексивам. Їх учені вважають наслідком поєднання атрибутивних й обставинних відношень.

2.3. Обставина в системі обов'язкових компонентів формально-синтаксичних компонентів речення

Як було зазначено вище, вчення про другорядні члени речення з ХІХ століття розвивалося у двох напрямках: формальному (класифікація за характером синтаксичного зв'язку) та логічному (класифікація за значенням).

Початок логічному напрямку у вивченні другорядних членів речення було покладено в працях А.Х.Востокова й Н.І.Греча. В їх працях з'являються терміни «додаток» та «означення». Члени речення, які в сучасній граматиці мають дефініцію обставини, також входили у розряд означень.

Ф.І.Буслаєв пропонував розглядати другорядні члени речення двобічно:

- 1) за синтаксичним уживанням;
- 2) за значенням.

За синтаксичним уживанням учений поділяв другорядні члени речення на узгоджені – означення, керуючі – додатки й ті, «в яких немає наявного синтаксичного зв'язку» – обставини (саме Ф.І.Буслаєв вводить у мовознавство поняття обставини). [14, с.19 -20] Інакше кажучи, за

синтаксичним уживанням узгоджені прикметники, дієприкметники, порядкові числівники й займенники типу *мій, цей, кожен* у будь-якій синтаксичній позиції (крім присудка) є означеннями. Іменники й займенники типу *я, ви, хто, щось* у непрямих відмінках – завжди додатки, а прислівники, дієприслівники – обставини.

Цікавим є пояснення Ф.І.Буслаєва з приводу того, що одне й те ж слово в одному й тому ж вжитку може розглядатися як обставина (за значенням) і як додаток (за формою). Він вважає, що у висловах *увійти в місто, виїхати з міста, переходити через місток - у місто, із міста, через місток* за значенням це дефініція обставини місця, за керуванням же – «слова додаткові». Як бачимо, у вченні Ф.І.Буслаєва закладено два підходи до теорії членів речення: формально-граматичний; логіко- граматичний.

У наукових та навчальних граматиках ХІХ століття панував логіко-граматичний аналіз членів речення, що пропонував поділяти їх різновиди за питаннями. Проти нього вже у ХІХ столітті різко виступив А. А. Потебня, який писав, що якщо дієслово є присудком чи предикативною зв'язкою, якщо ім'я в прямому відмінку, не узгоджене з іншим, є підмет, якщо ім'я в непрямому відмінку, не узгоджене з іншим, є додаток, а узгоджене ім'я в будь-якому відмінку є означення чи частина присудка, то й обставині надано особливої форми – прислівника. Цієї точки зору притримувалась більшість лінгвістів ХХ століття. І хоч А.А.Потебня дав дуже різку критику вченню Ф.І.Буслаєва і намітив формальну класифікацію – тільки за видом підпорядкування, але від термінів «додаток», «означення», «обставина» не відмовився.

О.М.Пешковський підтримав точку зору О.О.Потебні, але завдяки тому, що в основу виділення другорядних членів ним було закладено тільки тип підрядного зв'язку, він відмовився від дефініцій «додаток», «означення», «обставина», а запропонував назвати їх керуючими, узгодженими та прилягаючими другорядними членами речення. Цікавою була думка О.М.Пешковського з приводу походження обставин і синкретизму семантики

окремих членів речення, що, на його погляд, мотивується тим, що «...всі обставини (крім дієприслівників) виникли із додатків» [51, с. 20].

Д.Н.Овсянико-Куликовський намагався об'єднати логічну класифікацію з формальною, для чого ввів додатково такі поняття, як фіктивне означення (*будинок сестри*), фіктивна обставина (*гуляв у лісі*) [42, с.212]. Пізніше учень О.О.Потебні диференціював обставини на два класи:

1. власне – обставини;
2. обставини, що перебувають на межі між додатком та обставиною (фіктивні обставини).

Таким чином він обґрунтував перехідний характер окремих другорядних членів речення, поєднання в їх семантиці кількох ознак.

У 30-х роках ХХ століття намітився відхід від формально-граматичної концепції й посилення позиції логіко-граматичного напрямку. Деякі синтаксисти навіть стверджують, що класифікація за членами речення відображує тільки смислове членування мови. Але треба визнати, що синтаксичне значення є об'єктом синтаксису навіть тоді, коли не виявляється визначеного зв'язку їх з будь-якими формальними показниками. Переоцінка ролі семантичного фактору іноді приводить до того, що в практиці синтаксичного аналізу ігноруються форми слів, якими виражаються члени речення, а також граматичні зв'язки слів, напр.:

Очі її, постійно освітлюючи все навкруги м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі (Є.Гуцало).

В цьому реченні дієприслівниковий зворот репрезентований як обставинне означення до іменника *очі*. Хоч відомо, що дієприслівник не вступає у граматичний зв'язок з іменником, тому він не може означати ознаку предмета. Граматично дієприслівник прилягає до присудка *були вираженням*. Тут основна синтаксична функція дієприслівникового звороту – розкриття дії: *Коли очі її були наче видимим, предметним вираженням її душі? – Тоді, коли постійно освітлювали все навкруги м'яким живим сяйвом.*

Враховуючи загальну невпорядкованість вчення про другорядні члени речення за логічним принципом й неможливість побудувати це вчення за чисто формальними принципами, деякі дослідники пропонували виключити з синтаксису розділ про члени речення взагалі. У 1952 році М.Н.Петерсон писав, що сама постановка питання про члени речення веде до невірному співвідношенню речення з логічним чи психологічним судженням. [50, с.12]. Н.Ю.Шведова заперечує не проти вивчення членів речення взагалі, а тільки проти другорядних членів, вважаючи, що при виділенні їх члені спираються на неграматичні категорії.

Однак ідею вивчення другорядних членів речення підтримало багато видатних радянських мовознавців. Зокрема, В.В.Виноградов зауважував про необхідність поглиблених досліджень структури простого речення, синтаксичних співвідношень і взаємовідносин між членами речення, присвячених детальному розчленуванню і граматичній характеристиці тих форм синтаксичного зв'язку, які підводяться під категорії означення, додатку й обставини, а також опис перехідних чи «синкретичних» випадків [16, с. 246]. Цю ж думку розглядав Л.В.Щерба у доповіді «Про другорядні члени речення». Її захищали також Д.Е.Розенталь, І.Г.Чередниченко та інші лінгвісти та методисти.

Таке розуміння членів речення спирається як на значення, так і на їх граматичну форму, при цьому в розумінні граматичної форми члена речення ми виходимо з положення В.В.Виноградова, який, говорячи про другорядні члени речення, підкреслює, що кожен з них має свою морфологічну основу. Морфологічну базу синтаксичної категорії обставини складають прислівники і функціонально близькі до них форми непрямих відмінків іменників (звичайно з прийменником), коли в них закріплюються значення обставинних відношень. Отже, члени речення виділяються на основі структурно-семантичного принципу, оскільки структура речення розглядається в єдності з семантикою, яку одержує дана структура і її компоненти в мові. Важливо підкреслити також, що цей принцип наукового

аналізу членів речення витікає зі складних взаємовідношень лексичного значення слова і його граматичної форми, які й визначають синтаксичну функцію в реченні.

Сучасна синтаксична наука відійшла від точок зору Ф.І.Буслаєва та А. А. Потебні. Зараз ніхто з лінгвістів не розглядає один і той самий член речення, керуючись двома принципами, як пропонував Ф.І.Буслаєв: логіко-граматичним (за питаннями) та формально-граматичним (за видами зв'язку). Немає зараз описів членів речення, які побудовані за формальним принципом, бо такий опис повторював би характеристику частин мови тільки послуговуючись іншою термінологією. Найбільш поширеним принципом класифікації членів речення є логіко-граматичний принцип, який враховує в першу чергу смислові відношення між елементами речення, а потім граматичні засоби вираження цих відношень.

Атрибутивні, об'єктні, просторові, часові, причинові й інші граматичні відношення являють собою основу для виділення таких членів речення, як означення, додаток і різні за значенням обставини, тобто синтаксичні ознаки другорядних членів речення формуються на базі морфологічних категорій і їх функціонально-синтаксичного значення в структурі словосполучення. Таким чином, граматичні відношення, які складаються між пояснювальним і пояснюючим словами, визначаються в основному їх внутрішнім взаємовідношенням, а не структурою речення. Саме це й приводить до думки про можливість розгляду даного граматичного явища в рамках словосполучення. Крім того, не завжди другорядні члени речення входять як компоненти у склад словосполучень, які формують речення. Дуже часто додаток (об'єкт) і обставина можуть належати до всього речення загалом, і, таким чином, не входити в групу присудка чи в групу підмета, які членуються на окремі словосполучення.

Сучасна лінгвістика (разом з традиційною класифікацією) доповнюється іншими членами речення (детермінантами, предикативними означеннями, дуплексивами і т. ін.). Для пояснення проблемних питань

синтаксису ми користуємося структурно-семантичним принципом, який є наче синтезом логіко-граматичного й трансформаційного аналізу мовного матеріалу, оскільки він виникає із взаємозв'язку семантики слова і його граматичної форми, смислового призначення речення і змісту контексту, порядку членів речення і інтонації, спирається на встановлення структурних зв'язків і взаємовідношень синтаксичних одиниць всередині речення, а також на відношення цих одиниць до синтаксичних елементів інших речень у системі мови.

Уживання обставин як другорядних членів речення впливає не з лексико-граматичної природи предикативного ядра речення, а з конкретної потреби схарактеризувати дію щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри і ступеня її перебігу. Зазвичай обставини є факультативними компонентами речення, а тому поєднані з опорним словом приляганням як формою підрядного зв'язку. Лише обставини місця, сполучаючись із дієсловами руху та переміщення й місцезнаходження, місцеперебування, є обов'язковими компонентами реченнєвої структури, оскільки вони валентно зумовлені, напр.: *Їхали козаки із Дону додому, Підманули Галю – забрали з собою* (нар. тв.).

Обставини потрактовані як другорядні члени речення, що характеризують дію, процес, стан, ознаку щодо їхньої якості, інтенсивності або вказують на умови, за яких відбувається подія чи явище (спосіб дії, час, місце, причину, мету та ін.).

Класифікаційні ознаки обставини ґрунтовані на врахуванні її кореляцій із формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками:

1) уходить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член;

2) корелює з:

детермінантними членами речення (фонівим, локативним та темпоральним);

із детермінантами зумовленості (причиновим, цільовим, умовним, допустовим);

детермінантом із характеризувальним значенням (атрибутивним, уточнення обмеження; порівняння; сукупності / роздільності);

із прислівним прилеглим членом речення з кількісним та просторовим значеннями;

3) у типових випадках виражена прислівником; у нетипових – інфінітивом, відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників;

4) у типовому вияві стоїть у постпозиції щодо опорного слова (дієслова, прикметника, дієприкметника), а також у препозиції;

5) поєднується з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі прилягання;

6) у семантико-синтаксичній структурі речення співвідносна із субстанціальною локативною синтаксевою, вторинними предикатними синтаксевами часу, причини, умови, допусту, порівняння; із вторинною предикатною атрибутивною синтаксевою;

7) виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення;

8) не виявляє позиційної закріпленості за актуального членування речення, може бути темою або ремою.

Класифікаційні ознаки обставин порівняно з іншими другорядними членами речення

№	Додаток	Означення	Обставина
1	входить у формально - синтаксичну структуру речення як його другорядний член	входить у формально - синтаксичну структуру речення як його другорядний член	входить у формально - синтаксичну структуру речення як його другорядний член
2	корелює з прислівним керованим другорядним членом речення, зрідка – з об'єктивним	корелює з прислівним узгодженим членом речення (у типовому вияві), прислівним	корелює з детермінантними членами речення (фоновими локативним та темпоральним);

	детермінантом	прилеглим членом речення та з корелятом	із детермінантами зумовленості (причиновим, цільовим, умовним, допустовим); детермінантом із характеризувальним значенням (атрибутивним, уточнення / обмеження; порівняння; сукупності / роздільності); із прислівним прилеглим членом речення з кількісним та просторовим значеннями
3	у типових випадках виражений іменником, займенником	у типових випадках виражене прикметником, числівником, займенником, дієприкметником	виражена прислівником, інфінітивом, відмінковими та прийменниково - відмінковими формами іменників
4	у типовому вияві стоїть після опорного слова (дієслова, прикметника, дієприкметника, віддієслівного іменника)	у типовому вияві стоїть перед опорним словом (іменником, займенником)	у типовому вияві стоїть у постпозиції щодо опорного слова (дієслова, прикметника, дієприкметника), а також у препозиції
5	поєднується з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування	поєднується з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі узгодження або кореляції	поєднується з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі прилягання
6	у семантико - синтаксичній структурі речення співвідноситься із субстанціальними об'єктною, суб'єктною,	у семантико - синтаксичній структурі речення співвідноситься із вторинною предикатною атрибутивною	у семантико - синтаксичній структурі речення співвідноситься із субстанціальною локативною синтаксемою, вторинними

	адресатною, інструментальною синтаксемами	синтаксемою, субстанціальною суб'єктною синтаксемою	предикатними синтаксемами часу, причини, умови, допусту, порівняння; із вторинною предикатною атрибутивною синтаксемою
7	виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення	виражає означальні семантико-синтаксичні відношення	виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення
8	не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою	не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою	не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою

Специфічними ознаками обов'язкового для всіх обставин суто формального їх вияву І. Р. Вихованець вважає формально-синтаксичну (увиразнену семантично) автономність обставин у структурі простого речення й тісно пов'язану з нею граматичну спрямованість обставинних компонентів до синтаксичної й морфологічної адвербіалізації [16,с.89]. З огляду на це типовою формою вираження обставин є прислівник, проте найпродуктивніший засіб – прийменниково-відмінкові словоформи. Отже, обставини можуть бути виражені:

1) прислівником, напр.:

Більше тебе не буде. Завтра на цій землі Інші ходитимуть люди, Інші кохатимуть люди – Добрі, ласкаві й злі (В. Симоненко);

2) дієприслівником, напр.:

Розплатившись, ступила [Віра] до виходу, гордовито задерши голову... (А. Рогашко);

3) дієприслівниковим зворотом, напр.:

Ти приходиш на площу в тривожній надії, очікуючи зустрічі, напружений і повний сподівання, що буде інакше, ніж має бути, вгадуючи хистку розмову, наперед цураючись її і водночас бажаючи перемогти її...
(Ю. Покальчук);

4) безприйменниковою формою іменника чи його еквівалентів (родового або орудного відмінків), напр.:

Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим
(Л. Костенко);

Душа прозріє всесвітом очей (Л. Костенко);

5) прийменниково-відмінковою словоформою іменника чи його еквівалентів, напр.:

Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (Л. Костенко);

6) інфінітивом, напр.:

Смирно я прийшов сюди ласки в бога доступити, а мене шлють сірку пити (І. Франко);

7) порівняльним зворотом, напр.:

У цих руках життя – як мить – майне, Впаде, мов сон, під сплющені повіки (М. Матіос);

8) фразеологізмом, напр.:

Кум теж ледве стримався, аби не дремнути світ за очі
(Г. Вдовиченко);

9) синтаксично нерозкладними словосполученнями, напр.:

Хижак повільно присів, виструнчився, немов встав на пуанти – і, як у балеті, переступаючи дрібними кроками, посунувся боком на два-три метри
(Г. Вдовиченко).

Часто в одному реченні наявні кілька обставин різного типу, напр.:

Біднесенький мій ліс, він зовсім задубів! І той, що вже нізвідки і ніколи не вийде з лісу і не погука (Л. Костенко);

О як страшно і як назавжди, як навіки і на віки, ані зойкнувши, ні

сказавши, йдуть на той світ наші батьки! (Л. Костенко)

або репрезентовано кілька обставин одного різновиду, найчастіше зі значенням місця, напр.:

*Далеко там в полях за вітряками за смутком за туманом за роками –
За смутком за туманом за роками – Немає там ні станцій ані пошт –
Стоїть мати моя при дорозі заплітає у коси дощ* (Л. Костенко).

В основу поділу обставин покладено семантичний критерій. У науковій та навчально-методичній літературі виокремлюють різну кількість розрядів обставин (від 7 до 26), що зумовлене метою й завданнями класифікацій (Бабайцева, Вихованець, Загнітко, Кулик, Никитин та ін.)

За найзагальнішими семантичними ознаками розрізняють обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку. Останній різновид виокремлює А. П. Загнітко [24, с. 513]. Обставини способу дії дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб їх виконання або вияву ознаки й відповідають на запитання *як? яким способом? у який спосіб? подібно до чого?*

За семантикою їх диференційовано на три групи:

а) зі значенням якості дії, напр.:

Синіли на межі прощально васильки (В. Сосюра);

Розгуляйся буйно і раптово, заглуши усе, що говорю! (Л. Костенко);

Якби ти знав, як солодко, нестерпно, і як спочатку я тебе люблю! (Л. Костенко);

б) на позначення способу й деталей виконання дії, напр.:

І стане степ віч-на-віч з перехрестям, Де владна пісня німоту збороть (В. Коваленко);

А вже вночі навшипінки ходить осінь і полум'я жоржин задмухує садам (Л. Костенко);

Останні айстри горілиць зайшлися болем (Л. Костенко);

Вітер блискавку виструга, хмара насуне з-за гір – перекидом, колесом, вистрибом вибігали діти надвір (Л. Костенко);

в) порівняння, напр.:

Немов варом, його обдало хвилею гарячого жаху, і він вперше в житті зрозумів значення багатьох банальних словосполучень із втраченим первинним змістом (Г. Вдовиченко);

Ліси хриплять застуджено, як бронхи (Л. Костенко);

Зірка впала кристалом на самотні сади (Л. Костенко).

2. Обставини міри і ступеня характеризують дії, процеси, стани або ознаки щодо інтенсивності чи міри їхнього вияву й відповідають на запитання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато? як часто? скільки разів? у скільки разів?*, напр.:

Голубими дощами сто раз над тобою заплачу. Гіацинтовим сонцем сто раз над тобою зйду (Л. Костенко); Але вдесьте падаю з трампліна (Л. Костенко);

Иди, іди, дощук, цебром, відром, дійницею (нар. тв.);

Бог колись за гріхи поділив людину надвоє, а до того вона, цілісна і щаслива, була андрогеном, мала дві статі в одній істоті (Ю. Покальчук);

Я тебе нітрохи не люблю (Л. Костенко);

Сад музикою сповнений по вінця (О. Підсуха);

Люблю до оніміння, до стогону, до сліз (Л. Костенко);

Хай нап'ються донесхочу ниви (Л. Костенко).

3. Обставини місця дають просторову характеристику дії, ознаки, події та відповідають на запитання *де? куди? звідки? яким шляхом?*

Функційно обставини місця мають такі часткові значення:

а) місця (локалізації) дії, процесу, стану (*де?*), напр.:

Зорі тихо тремтять угорі (М. Коцюбинський);

В цьому саду я виросла, і він мене впізнав, хоч довго придивлявся (Л. Костенко);

б) напрямок дії або стану, зокрема безвідносний щодо його кінцевого чи вихідного пункту (*куди?*), напр.:

І цього досить: знати, що на фундаментальні питання життя відповідей немає, а проте ми й без них ідемо вперед (П. Коельйо, переклад В. Шовкуна);

Йдемо угору, і нема доріг (Л. Костенко);

початковий (вихідний) пункт поширення (звідки?), напр.:

Біжать люди і звідціль, і звідтіля (А. Головка);

Прямим проломом пам'яті в безмежність уже аж звідти згадуєш себе (Л. Костенко))

та кінцевий пункт локалізації дії або стану (куди?), напр.:

І мрії полинуть над ясні зірки, в країну далеку чар (М. Рильський);

Сюди колись приходили чернички, блакитну воду брали із глибин (Л. Костенко);

в) шлях переміщення (яким шляхом?), напр.:

Ходить ніч по саду місячними кроками (П. Тичина);

Пливли ми ввечері лиманом (Л. Костенко);

Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів (Л. Костенко).

4. Обставини часу вказують на час дії, явища або на його тривання й відповідають на запитання *коли? відколи? як довго? із якого часу? до якого часу? із яких пір? До яких пір? доки?* Вони можуть позначати:

а) часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент, напр.:

Бережи одягу знову, а здоров'я змолоду (нар. тв.);

Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан (Л. Костенко);

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини, і вишні чорноокі стоять до холодів (Л. Костенко);

б) момент, у який відбувалася, відбувається чи відбуватиметься дія, напр.:

Віковічні абсурди кричать в пелюшках «кува!» 22-го березня 22-го вересня 22-го жовтня 22 22 (двадцять два) (Л. Костенко);

Оця реальна мить вже завтра буде спомином, а післязавтра – казкою казок (Л. Костенко);

Учора все було зелене, сьогодні білим зацвіло (Л. Костенко);

в) характеристику дії безвідносно до її вихідного й кінцевого моментів перебігу, напр.:

Метр задумався. Це не можна пояснити словами. Якийсь внутрішній голос завжди говорив йому, спрямовував у Реальність і ніколи досі не підводив. Раніше перед тим, коли хтось із майбутніх донорів мав упасти в кому, чоловік завжди чітко відчував, куди й до кого має йти (Т. Гальянова);

Старесенька, іде по тій дорозі. Як завжди. Як недавно. Як давно (Л. Костенко);

Тоді був травень, а тепер зима (Л. Костенко);

г) тривалість дії, напр.:

Цілу ніч купідони несли зі стелі гірлянди (Л. Костенко);

Там будуть горіти до ранку всю ніч в туманних дзеркалах червоні троянди (О. Пахльовська);

По сей день Посейдон посідає свій трон (Л. Костенко).

5. Обставини причини позначають причину, підставу дії, явища (чому? через що? від чого? із якої причини?), напр.:

Знічев'я німець зброю підніма (Л. Костенко);

Кайдаш спересердя грюкнув дверима (І. Нечуй-Левицький);

Я жду тебе, і я вже почорніла на цих вітрах од горя і од спеки (Л. Костенко);

Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Леглич (Л. Костенко).

Серед засобів вираження обставин причини (прислівники, прийменниково-відмінкові звороти, дієприслівники, дієприслівникові звороти) вирізняються прийменниково-відмінкові словоформи з прийменниками *завдяки, внаслідок, у зв'язку з*, що виражають причиново-наслідкові відношення, напр.:

У Туреччині у зв'язку з переворотом затримали відомого журналіста та вченого (<http://www.eurointegration.com.ua/news/>).

6. Обставини мети, що виражають мету чи призначення дії або стану, указують на явища, процеси, заради яких відбувається відповідна дія, і відповідають на запитання *для чого? навіщо? із якою метою?*, напр.:

І навіщо мені ця печаль? (Л. Костенко);

Нехай, поки від них ще серце б'ється, я вам на незабудь спишу думки свої (Леся Українка);

Я ради цього ладна жить (Л. Костенко);

В ім'я Володарки я посвячую вас. Я посвячую вас землі, яка і є Володаркою. В ім'я коня я посвячую вас. Я посвячую вас світу й прошу, щоб він допоміг вам ходити. В ім'я степу, який є нескінченним, я посвячую вас (П. Коельйо, переклад В. Шовкуна);

Моя княгине! Ти ідеш вмирати, піднявши вгору стомлене лице (Л. Костенко).

7. Обставини умови називають умову, за якої відбувається дія або триває стан, і відповідають на запитання *за якої умови? у якому випадку?*, напр.:

Зробивши діло, гуляй сміло (Нар. тв.);

При згадці про тебе я гріюсь, немов при багатті (Л. Костенко);

За умови відсутності впливу антропогенного компонента ландшафт називається природним (Ю. Соколов).

8. Обставини допустовості вказують на умову або чинники, у супереч яким відбувається дія, явище або триває стан, і відповідають на запитання *незважаючи на що? у супереч чому?*, напр.:

Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність людського в людині (О. Гончар);

Друга стадія [періоду дозрівання]: у напівсні, у мріях, у запалі гри, всупереч моєму опоріві, всупереч відразі, всупереч забороні, щоразу частіше і виразніше з'являється почуття, яке до болісного конфлікту із зовнішнім

світом додає тягар конфлікту із самим собою (Я. Корчак, переклад О. Ірванця, В. Каденка, К. Москальця).

9. Обставини наслідку означають наслідок, зумовлений дією пояснювального дієслова, і відповідають на запитання *для якого наслідку?*, напр.:

Яків узявся збирати осколки і думав – на щастя чи на біду? (В. Лис);

Шовковий шум танечної ходи йому на згадку залишає осінь (Л. Костенко);

На муку покохав я її (Т. Осьмачка).

Висновки до 2 розділу

Член речення – це логіко-синтаксична категорія, тому очевидною є складність аналізу речення за його членами. Окреслюючи синтаксичну функцію другорядного члена речення, потрібно враховувати низку граматичних і семантичних ознак:

- 1) морфологічну природу другорядного члена речення і того слова, від якого він залежить;
- 2) синтаксичний зв'язок другорядного члена речення з головним словом;
- 3) логіко – синтаксичні відношення другорядного члена речення і головного слова;
- 4) семантику слова – другорядного члена речення.

Із розвитком теорії актуального членування синтаксична й семантична ознаки в схемі диференціації членів речення доповнилися комунікативно - позиційними характеристиками Деякі вчені вважають, що диференційною ознакою поділу на головні і другорядні члени, є їхнє перебування в складі предикативної основи речення .

У річищі новітнього синтаксису розрізняють два ряди структурно - функціональних компонентів речення – формально-синтаксичних (власне членів речення) і семантико-синтаксичних (синтаксем) – за потрактування речення як багатоаспектної одиниці.

Дослідниця Н. Іваницька при виокремленні члена речення пропонує зважати на:

- 1) характер ядерної форми його вираження;
- 2) наявний (чи потенційний) синтаксичний паралелізм форм;
- 3) лексико - граматичні властивості залежного слова;
- 4) синтаксичне питання.

Визначаючи загальне чи часткове синтаксичне значення неморфологізованих другорядних членів речення, зокрема й обставини,

варто зважати на тип питання, яке можна до них поставити – морфологічне чи синтаксичне. Перевагу потрібно надавати синтаксичному питанню, а, отже, й визнавати, наприклад, за прийменниково - іменниковою конструкцією роль обставини. У разі неможливості добору синтаксичного питання або можливості постановки обох (морфологічного й синтаксичного) треба вдаватися до часткових прийомів їхнього розрізнення: прийому зіставлення аналізованої форми з іншими; прийому перетворення певної конструкції; прийому ідентифікації ознаки конкретності/абстрактності.

Центральне місце в реченнях дієслівного типу займає дієслово-присудок. Семантико-граматичні особливості дієслова визначають як формально-граматичну, так і семантико-синтаксичну структуру двоскладних речень цього типу. В основу поділу обставин покладено семантичний критерій. У науковій та навчально-методичній літературі виокремлюють різну кількість розрядів обставин (від 7 до 26), що зумовлене метою й завданнями класифікацій.

Висновки

Сучасний синтаксис визначає два напрямки, об'єктом яких є речення:

1) вирізнення структурних моделей простих та складних речень, що зумовлює встановлення граматичних (формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних) ознак речення, визначення типів синтаксичних залежностей у реченнєвих конструкціях;

2) розгляд структурних і семантичних зв'язків між типами синтаксичних конструкцій, пошуки ядерних і похідних структур через розгляд трансформаційних особливостей реченнєвих конструкцій, встановлення синонімічних відношень між різними типами речень, аналіз вихідних і похідних синтаксичних залежностей.

Речення як синтаксична одиниця має різні рівні організації:

граматичну структуру представляє предикативна основа речення (підмет і присудок);

семантичну структуру - компоненти, що виражають значення суб'єкта і його предиката, дії; безсуб'єктного стану, та ін .;

комунікативну структуру - компоненти, що позначають тему (вихідний пункт висловлювання) і рему (щось нове, що повідомляється про цю тему).

За важливістю виконуваної синтаксичної функції та характером відношень між собою члени речення можна об'єднати в три групи:

1) підмет і присудок – взаємопов'язані між собою синтаксичним зв'язком координації і є незалежними від інших членів речення (другорядні члени речення синтаксично залежать від підмета або присудка як домінуючих форм). Підмет і присудок можуть бути достатніми для утворення речення;

2) додаток і обставини – є залежними членами речення, переважно підпорядковуються дієслову-присудку. Можуть виступати елементами речення, необхідними для його структурної та семантичної завершеності;

3) означення – синтаксично пов'язане лише з іменником. Означення не входить у структурну схему речення.

За найзагальнішими семантичними ознаками розрізняють обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку.

1. Обставини способу дії дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб їх виконання або вияву ознаки й відповідають на запитання *як? яким способом? у який спосіб? подібно до чого?* За семантикою їх диференційовано на три групи:

- а) зі значенням якості дії;
- б) на позначення способу й деталей виконання дії;
- в) порівняння.

2. Обставини міри і ступеня характеризують дії, процеси, стани або ознаки щодо інтенсивності чи міри їхнього вияву й відповідають на запитання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато? як часто? скільки разів? у скільки разів?*

3. Обставини місця дають просторову характеристику дії, ознаки, події та відповідають на запитання *де? куди? звідки? яким шляхом?* Функційно обставини місця мають такі часткові значення:

- а) місця (локалізації) дії, процесу, стану (*де?*);
- б) напрямок дії або стану, зокрема безвідносний щодо його кінцевого чи вихідного пункту (*куди?*), початковий (вихідний) пункт поширення (*звідки?*) та кінцевий пункт локалізації дії або стану (*куди?*);
- в) шлях переміщення (*яким шляхом?*).

4. Обставини часу вказують на час дії, явища або на його тривання й відповідають на запитання *коли? відколи? як довго? із якого часу? до якого часу? із яких пір? До яких пір? доки?* Вони можуть позначати:

- а) часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент;
- б) момент, у який відбувалася, відбувається чи відбуватиметься дія;

в) характеристику дії безвідносно до її вихідного й кінцевого моментів перебігу;

г) тривалість дії.

5. Обставини причини позначають причину, підставу дії, явища (*чому? через що? від чого? із якої причини?*). Серед засобів вираження обставин причини (прислівники, прийменниково-відмінкові звороти, дієприслівники, дієприслівникові звороти) вирізняються прийменниково-відмінкові словоформи з прийменниками *завдяки, внаслідок, у зв'язку з*, що виражають причиново-наслідкові відношення.

6. Обставини мети, що виражають мету чи призначення дії або стану, указують на явища, процеси, заради яких відбувається відповідна дія, і відповідають на запитання *для чого? навіщо? із якою метою?*

7. Обставини умови називають умову, за якої відбувається дія або триває стан, і відповідають на запитання *за якої умови? у якому випадку?*

8. Обставини допустовості вказують на умову або чинники, у супереч яким відбувається дія, явище або триває стан, і відповідають на запитання *незважаючи на що? у супереч чому?*

9. Обставини наслідку означають наслідок, зумовлений дією пояснювального дієслова, і відповідають на запитання *для якого наслідку?*

Список використаних джерел

1. Chafe W.L. Cognitive Constraints on Information Flow // *Typological Studies in Language 11: Coherence and Grounding in Discourse* / ed. by R. S. Tomlin. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1987. P. 21–51.
2. Chafe W.L. Language and Consciousness // *Language*. 1974. Vol. 50. P. 111–133.
3. Chomsky N. *Syntactic Structures*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1957. 118 p.
4. Daneš Fr. A tree-level approach to syntax / *Travaux de linguistiques de Prague*. – 1964. – Vol. 1. – P. 225–240.
5. Firbas J. *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 239 p.
6. Givón T. *Syntax: A Function-typological Introduction*. Amsterdam: John Benjamins, 1990. Vol. 2. P. 456–1017.
7. Halliday M.A.K. Notes on Transitivity and Theme in English: Part 2 // *Journal of Linguistics*. 1967. Vol. 3, No. 2. P. 199–244.
8. Hirst D., Di Cristo A. *Intonation Systems. A Survey of Twenty Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 220 p.
9. Lambrecht K. *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 1–333.
10. Аристотель. *Сочинения в четырех томах*. М.: Мысль, 1978. Т. 2. 688 с.
11. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции)*. М.: Радуга, 1982. С. 5–40.
12. Бабий Л. Синтаксис аргументной структуры / пер. А. В. Зеленщикова. СПб., 2014. 344 с.

13. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. – М., 1881. – 248с.
14. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.-Л., 1947. – 708с.
15. Виноградова С.Г. Когнитивные основы коммуникативного членения сложного предложения: дис.... д-ра филол. наук. Тамбов, 2016. 301 с.
16. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
17. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
18. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
19. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К., Либідь, 1993. – 368с.
20. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.
21. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. – С. 89–105.
22. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
23. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. – Донецьк : ТОВ ВКФ БАО, 2011. – 992 с.
24. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк : ДонДУ, 2008. – 294 с.

25. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
26. Іваницька Н. Л. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення. – Вінниця, 2004. – 94 с.
27. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. М.: Прогресс, 1988. С. 12–51.
28. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского литературного языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.
29. Лузина Л.Г. Распределение информации в тексте (когнитивный и прагмастилистический аспекты). М.: ИНИОН РАН, 1996. 139 с.
30. Матезиус В.О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: сб.ст. М.: Прогресс, 1967. С. 239–245.
31. Матезиус В. Основная функция порядка слов в чешском языке // Пражский лингвистический кружок: сб.ст. М.: Прогресс, 1967а. С. 246– 249.
32. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
33. Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови / Сучасна українська мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.– С.5–37.
34. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк : РВВ Вежа ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
35. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб. 1912. – 422с.
36. Панкрац Ю.Г. Пропозициональная форма представления знаний // Вопросы языкознания. 1994. № 4. С. 78–97.
37. Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней: дис.... д-ра филол. наук. Минск, 1992. 333 с.

38. Пауль Г. Принципы истории языка / пер. с нем. под ред. А. А. Холодовича. М.: Изд-во иностранной лит., 1960. 500 с.
39. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. – Пг., 1923. – С. 32.
40. Пешковский А. М. Научные достижения русской учебной литературы в области общих вопросов синтаксиса. – Прага, 1931.
41. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. – К.: Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
42. Потенбня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1. – 536 с.
43. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навчальний посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
44. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. 1972. № 2. С. 55–65.
45. Фреге Г. Шрифт понятий // Методы логических исследований. Тбилиси: Мецниереба, 1987. С. 83–151.
46. Фурс Л. А. Синтаксически репрезентируемые концепты. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2004а. 166 с.
47. Фурс Л. А. Синтаксически репрезентируемые концепты: дис.... д-ра филол. наук. Тамбов, 2004. 370 с.
48. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
49. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XII: Прикладная лингвистика. М.: Прогресс, 1983. С. 35–73

50. Шапиро А. Б. К учению о второстепенных членах предложения // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С.37.
51. Шведова Н.Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974.
52. Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник/ К. Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.
53. Шульжук К. Ф. Багатоаспектні виміри речення / Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – [вип. 15.]. – Рівне : РДГУ, 2007. – С. 3–7.
54. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.